

А.Ф. Парамонов, Р.К. Рибальченко

ХУТОРИ,
МЛИНИ,
ВІТРЯКИ,
ШИНКИ
СЛОБОЖАНЩИНИ

ХАРЬКОВСКИЙ
Ч А С Т Н Ы Й
Г О Р О Д С К О Й
У С А Д Ь Б Ы

Харків – Київ
Харківський приватний музей міської садиби
Видавничий дім «Стилос»
2007

**ББК 63.3(4Укр)5+63.5(4Укр)
П 18**

Парамонов А.Ф., Рибальченко Р.К.
П 18 Хутори, млини, вітряки, шинки Слобожанщини. – К.: ХПММС; ВД «Стилос»,
2007. – 104 с.
ISBN 978-966-8518-68-3

ББК 63.3(4Укр)5+63.5(4Укр)

© А.Ф. Парамонов, Р.К. Рибальченко, 2007
© Видавничий дім «Стилос», видання, 2007

ISBN 978-966-8518-68-3

Замість передмови

Коли з'являється бажання знати якомога більше про духовні й матеріальні атрибути стародавнього слобідського життя, – це, безумовно, є першим кроком «назустріч минулому». Але відновлення минулого – у дослідницькому й музейному вимірах – стає можливим завдяки клопіткій і натхненній праці науковців-ентузіастів – істориків, музейних працівників, краєзнавців. Звичайно, без «лірики» в таких розвідках не обійтись, адже їхні автори – люди історично самосвідомі,

а отже, звертаючись до вітчизняних документальних та інших матеріальних реліквій, відчують і розуміють, що всі ці речі стосувалися життя й побуту їхніх – навіть не дідів, а прапрапрадідів, тобто того світу, від якого в багатьох наших родинах уже й імен, мабуть, не збереглося.

Проте, якщо добре придивитися, багато чого ще можна побачити, знайти. І по селах, на старих фотознімках, і в архівних, музейних та бібліотечних зібраннях, й у творах красномовного письменства, на чудо-

Клуня. Кінець XIX ст. Фото А.В. Шокотка

вих краєвидах Сергія Васильківського, Петра Левченка, Михайла Беркоса, інших слобожанських митців. Отже, ця унікальна книжка, де сполучаються «лід» наукової розвідки з «полум'ям» любові, синтезує розрізнені історичні факти і свідчення, запрошуючи нас, читачів, до подорожі розуму й серця.

Вітряки, млини, шинки... Як би не осмислювати кожний із цих історичних атрибутів, вони – знакові, невід'ємні речі та явища життя наших пращурів, коли воно було ще повнокровним життям – своєрідним, неповторним. Великий слобожанин Петро Гулак-Артемівський навіть тему «шинків» високо підніс – від побуту до буття, порівнюючи козаків героїчних минулих часів зі своїми сучасниками – не на користь останніх – у поезії «Занепад віку»:

*Та й де їм, вишкваркам, горілку
ту круглять,
Як їх батьки колись та їх діди кругляли!..
Не вспіють квартою в ротах
пополоскати, –
Вже й по-індичному в шинку загерготали!*

Отакий сумний епос... Пам'ять про колишнє життя оселилася в піснях і легендах, однак вона не є лише національним різновидом міжнародного міфу про

«золотий вік». Були-таки в житті слобожан, крім часів кривавих війн і тривалих імперських знущань і приниженень, мирні й щасливі часи (миттєвості – з точки зору історичного часу). Люди Слобожанщини зберегли у своїх душах дух колишніх «черкаських вільностей», жили й творили у своєму благословенному краю в союзі із землею, водою й повітрям, ставлячи млини й вітряки, не забуваючи і про шинки. Слабкі, бувало, і підкорялися «зеленому змієві», а мудрих, сильних духом і тілом людей земля годувала й любила. Ось чому Слобідський край тоді ставав схожим на

*...той край гожий,
Де місяць і сонце
З світлиць Божих
на світ Божий
Дивляться в віконце.*

Як пам'ятають читачі, і ці рядки належать Гулаку-Артемівському. А далі розповідь вестимуть автори книжки: директор Харківського приватного музею міської садиби Андрій Парамонов та відомий краєзнавець Ростислав Рибальченко, який також створив власний музей – слобожанську садибу в Малій Данилівці під Харковом, де й мешкає нині з родиною.

Ігор
Лосієвський

СЛОБОЖАНСЬКІ ХУТОРИ

*Картина невідомого українського художника. Початок XX ст.
Із фондів Зміївського краєзнавчого музею*

Он хутір той у балці під горою.
Яків Щоголів

Гарні в нас хутори Белебні – ставки й діброви.
Пантелеймон Куліш

Є слова, сама згадка про які породжує в людській уяві певний романтичний образ. Одне з таких слів – хутір. Здавалося б, ну що такого в цьому незначному поселенні, яке стоїть останнім у ряду – місто, село (слобода), хутір?

У численних словниках і довідниках «хутір» тлумачиться як однодвірне поселення або поселення, де може бути й декілька дворів, тобто маленьке сільце. Саме в такому значенні («небольшая деревушка») розумів хутір і Микола Гоголь. Хутором ще називають «выселок» (рос.). Нині ж місце хутора подекуди заступає чужомовна «ферма» – приватне сільськогосподарське підприємство.

Хутір – це не суто українське явище, є вони й на Кубані, і на Дону, у Польщі і Франції, у Німеччині й Австрії, Естонії й Латвії, у США й Латинській Америці. У кожній країні хутори мають свої особливості, які відображають менталітет народу, його звичаї, напрями й культуру виробництва.

Хутори в Україні – це насамперед осередки волі й незалежності, рис, які в характері українського народу завжди були найвиразнішими й найвідчутнішими. Людина на хуторі повною мірою відчуває себе господарем, ні перед ким не складає звіту, не зазнає утисків і неприємностей від

сусіда. Хуторянин не обтяжений жодними умовностями й за все відповідає тільки перед Богом і самим собою.

Та частіше ставалося не так. Заселялися хутори й слобідки зазвичай таким чином, як описує Євген Альбовський у своїй неперевершеній книзі з історії Харківського слобідського полку: «Какой-либо «пан» или богатый казак, облюбовав место в лесу около речки, обращался к властям с просьбой позволить ему занять это место, построить «млынок» и «осадить» слободку... Позволение занять землю уже опирается на царский указ. Ему позволено было построить неизбежный «млынок» и занять леса «посыльное место», «с потребу», при условии только «без перешкоды людем», т. е. выражаясь несколько вольно, взять земли, сколько влезет... Получив указ, он делался владельцем. По общему правилу в цели сгущения населения, ему ставилось условие «закликать» не местных, а сторонних людей, из-за рубежа. На построенных хатах выставлялся сверху крест; на нем «осадчик» обозначал, сколько льготных от повинностей лет он дает новым поселенцам. И слободки заселялись. После все они были закрепощены за потомками пионера»¹.

Слід зазначити, що в XVII й XVIII століттях хутори належали головним чином

¹ Альбовский Е. Харьковские казаки. – Харьков: ХЧМГУ, 2005. – С. 131.

Геометричний план хутора Немишлянського.
1776 р. Із фондів Державного архіву
Харківської області

приватним власникам: представникам козацької старшини, офіцерам російської армії, місцевому дворянству, а також монастирям. Так, на 1782 рік у Харківському повіті з понад 60 хуторів лише три належали військовим обивателям. Винятком можна вважати тільки Валківський і Вовчанський повіти, де хутори військових

обивателів складали майже третину хуторів усього повіту. Засновниками цих хуторів найчастіше ставали представники козацької старшини слобідських полків, одержуючи укази щодо надання їм такого права зі столиці. Наприклад, майбутня велика власницька слобода Юріївка Куп'янського повіту виникла з невеликого тваринницького хутора (інакше – Юріївської заїмки), який належав полковому писареві Ізюмського слобідського полку Юрію Семеновичу Розаліону-Сошальському. Очевидно, ще наприкінці XVII століття він зайняв вільні землі вздовж р. Чорний Жеребець, заснував там невеликий тваринницький хутір, найвірогідніше вівчарський, а в 1704 році змушений був подати прохання до Ізюмської полкової канцелярії про одержання указу на заселення хутора, оскільки хутір зазнавав набігів татар і ногайців. Полковник Ізюмського полку послав гороховатського сотника Данила Бистрицького оглянути цю місцевість, описати її та з'ясувати, чи справді вона ні в чийй дачі не перебуває. Після огляду й укладення опису писареві Юрію Розаліону-Сошальському в січні 1705 року був виданий указ государя Петра Олексійовича:

«...за его службу велено владеть и к тому хутору, чтобы ему жить было от неприятельских воинских и воровских людей безопасно, поселить неслужилых вольных черкас, и тем угодьем против того осмотра и описанных признаков и граней владеть ему и жене и детям его, а о справке того вышеписанного хутора и заимоч-

ной земли и лесов и сенокосных лук ему Юрию бить челом Нам Великому Государю на Москве, и по Нашему Великому Государя указу велено ему Юрию за многие его вышеписанные службы тем его хутором и заимочной дикою землею и лесами и сенокосными луками и всякими угодьями по урочищам владеть, а если он на той земле похочет призвать черкас вольных людей ему призывать и селить вольно и для владения того дана ему Юрию сия Наша Великого Государя ввозная грамота почему ему Юрию и жене его и детям, тем его вышеписанным хутором и заимочной землею и сенокосными луками и всякими угодьями впредь владеть и все крестьяне, которые на той земле не живут и впредь учнут жить его писаря Юрия Розалион-Сошальского и жены его и детей во всем слушали пашню на них пахали и сено косили и всякую работу работали и доход его помещиков платили...»².

Те, що піддані черкаси повинні були не лише виконувати роботу на власника землі, а й охороняти його майно від набігів татар і «воровських людей», було цілком природним явищем для того часу. Адже тодішній Слобідській Україні як частині середньовічної Європи були притаманні й усі її характерні риси, зокрема запекла міжфеодална боротьба. Так, у літературі неодноразово наводиться опис воєнних дій відставного полковника Назара Олександровича Каразіна з майором Козловського

Спеціальний план відмежування Орільських хуторів. 1820 р. Із фондів Державного архіву Харківської області

піхотного полку Савою Васильовичем Ольховським. Озброївши селян (серед озброєння були навіть дві гармати), Каразін нападав на хутори, спалював млини тощо. Піддані черкаси згаданої Юріївки й постраждали від Слобідсько-Українського губернського правління саме

² Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф. 282. – Оп. 1. – Од. зб. 359. – Арк. 8–9.

Карта Валківського повіту, 1825 р. Із фондів Державного архіву Харківської області

через те, що під час нападу на хутір наприкінці вересня 1770 року банди, яка складалася із запорозьких козаків, покинули свого пана Олександра Юрійовича Розаліона-Сошальського пораненим і не перешкоджали пограбуванню його майна. За це кожного десятого представника чоловічої статі із числа підданих черкасів було покарано киями. Тут варто зауважити, що більша частина земель, які належали поміщикам, ще й у часи імператора Олександра I здебільшого використовувалася підданими селянами. У тих же власників, які мали понад 10 000 десятин землі за наявності малої кількості підданих, навіть у 1840-ві роки селяни могли розорювати стільки землі, скільки змогли б обробити, але й у цьому разі понад половина земель перебувала під степовими сінокосами чи пасовищами.

Поява численних хуторів у власницьких землях цілком зрозуміла. Наприклад, маєток корнета Іллі Івановича Мечникова в Куп'янському повіті складався з-понад 15 000 десятин землі, тягнучись вузькою смугою від річки Осколу до дач слободи Арапівки. При цьому в його єдиній слободі Новомлинську мешкало не більше 200 душ підданих черкасів чоловічої статі. На цих землях у 1780-х роках власник заснував два тваринницькі хутори, де розводили овець. Ці хутори одержали назви лише в першій чверті XIX століття: перший – хутір Колодний, а другий – хутір Поносівка. Ще один хутір – Іванівка – одержав свою назву одразу після заснування, оскільки там мешкало понад 30 душ селян, які стежили за кінним заводом; заїжджий двір на поштовоїй дорозі, який незабаром також став хутором, одержав

назву Іллінка в XIX столітті. Хутір для розведення великої рогатої худоби почав іменуватися Новогеоргіївським лише в 1810-ті роки, коли був запропонований до продажу. Ще два хутори одержали свої назви одразу після створення, оскільки розглядалися як придане за дочками І.І. Мечникова: за Серафимою – хутір Серафимівка, а за Дарією – хутір Дарієндорф (Одарівка).

Важливість хуторів у заселенні території Слобідської України добре ілюстрована документами пізнішого часу, які вказують на те, як могли утворюватися великі казенні поселення і слободи. Наведемо коротку історію виникнення в першій чверті XIX століття Орільських хуторів (нині це територія Первомайського, Сахновщинського й Лозовського районів Харківської області). Орільськими хуторами називалося межиріччя Орелі й Орільки (Сухої Орелі). У давні часи кочовики використовували ці землі як пасовища для своїх коней, і давніх поселень тут не було: занадто близьким був степ. Зате у верхів'ї річки Орільки розташовувалося напівкочове плем'я татар. Ще в 1673 році звідси було зроблено спробу пограбування Мерефи та Змієва. Після розгрому цієї «орди» про кочовиків у верхів'ях Орільки більше не згадувалося.

До 1775 року Орільське межиріччя пустувало. Формально воно належало Орільській паланці Запорозької Січі, але реально ці землі запорозькими козаками не використовувалися, а в 1760-х роках вони були подаровані козакам Харківського слобідсько-українського полку – мешканцям слобід Караван, Нова Водолага та Нове – за їхню службу. З того часу

Орільські хутори називалися ще Водолазькими. Сама грамота зберігалася в Новоодолазькому волосному правлінні й неодноразово подавалася губернському начальству, яке щиро дивувалося її існуванню. Водолазці не поспішали заселяти ці землі, а використовували їх для сінокоосу, літніх пасовищ (відгодовували худобу), зрідка займалися тут хліборобством. Замість жител тут стояли курені, зроблені з очерету. Жодного адміністративного устрою на цій території не було, та й не могло бути. Жити тут було дуже незручно, великої шкоди врожаю завдавали частий град і різноманітні гризуни, особливо ховрахи. Поки на річках Орелі й Орільці не влаштували загати, вони були досить повноводі й багаті на рибу середніх розмірів. Багато невеликих озер і плесів під час весняного розливу річок також наповнювалися рибою. Через усю територію Орільських хуторів проходила одна трактова дорога – Харків – Павлоград. Мешканці намагалися не мати поселень поруч із нею, оскільки військові команди, ремонтери та обози, які проходили повз поселення, могли зажадати коней, підводи, провідників або фураж. І хоча за все це вони розраховувалися, проте оплата не завжди відповідала наданим послугам або затримувалася. Указом від 13 травня 1821 року Орільські хутори були зараховані до Валківського повіту Слобідсько-Української губернії, через те що всі переселенці походили із сіл Валківського повіту. Слід зауважити, що Орільські хутори не межували з Валківським повітом, і вже 1822 року було вирішено зарахувати їх до Зміївського повіту. У тому ж указі 1821 року перераховувалися всі хутори й кількість земель, за-

кріплених за хуторянами. Так, наприклад, хутір Бакаїв населяли 105 душ чоловічої статі, хутір Іващенко – 84 душі, хутір Закутний – 119 душ, хутір Химичів – 51 душа. При цьому землі до них відходило менше ніж по 2 десятини на душу. Така ситуація склалася через те, що влада практично не контролювала переселення і більшість перших поселенців захопили по 20–60 десятин землі. Хати будували на великій відстані одна від одної. Так, у Кабанячих хуторах (майбутня слобода Преображенська) на 300 сімей було понад 60 хуторів. Через землю виникало багато спорів і сварок, які переходили в бійки між хуторами.

Назви хуторам надавалися за кількома ознаками. Наприклад, за прізвищем перших людей, які заселили хутір. Хутір Ніколаєнків заселили вихідці із села Нового Ніколаєнки Данило Іванович, Іван Іванович і Василь Миколайович, усього 16 осіб, лише чоловіки. Хутір Лисовинівку – теж вихідці із села Нового – Лисовини: Семен Тимофійович, Іван Тимофійович, Григорій Савич та Юхим Савич, усього 34 особи, тільки чоловіки. Хутір Середівку – з того самого села Нового – Середенко Семен Іванович, чоловіків у цій родині було п'ятеро. Із слободи Нова Водолага переселилися сини Химченка Григорія Герасимовича й заснували хутір Химичів. Діти Никифора Киптенка (22 особи) створили Киптівку. Діти Кашпуренків Сидора та Юхима Михайловичів заснували хутір Кашпурівку. Хутір Іващенко заснували сини Павла Степановича Іващенко – Василь та Олексій.

Іншою ознакою для назви хутора була географічна: хутір Кабанячий – від балки Кабанячої, хутір Плисів – від річки Плисової (яка містила численні й глибокі

плеси). Хутір Закутний розташувався в закутку річок Орільки і Плисової.

Відсутність волосного правління в Орільських хуторах накладала численні повинності щодо проїжджих військових команд, які вимагали візників, коней, корми. Декілька великих об'єднань хуторів «боролися» за право називатися слободою й волосним центром. У 1823 році повірені від обивателів – Федір Винник, Василь Поляцький та Петро Котляренко – писали у своєму проханні до губернатора про заснування трьох слобід: Верхньої Орелі в хуторах Ганебних, Середньої Орелі (Мотузівки) – у хуторах Косенкових, Нижньої Орелі (Лигівки) – у хуторах Бутківських, а волосний центр пропонували заснувати в Середній Орелі. Пропозиція розглядалася майже півтора роки. За цей час обивателі з хуторів просто «закидали» проханнями губернське правління. При цьому кожен говорив про свої хутори як про найкращі й найзручніші для волосного центру. Губернське правління цілком обґрунтовано обрало інше місце для волосного правління – Кабанячі хутори (Преображенське). Річ у тому, що Харківська єпархія після виходу указу від 29 жовтня 1820 року почала будівництво кам'яної церкви Преображення Господнього саме в Кабанячих хуторах, через які проходила трактова дорога Харків – Павлоград, а також дороги в донські станиці та Крим. У 1822 році була створена слобода Преображенська; тут уже стояло понад

120 хат і мешкало 300 родин. У рапорті № 46 від 25 травня 1826 року слобідсько-українського губернського казенних справ стряпчого є відомості про організацію чотирьох слобід: 1) Преображенської, 2) слободи Нижня Оріль з хуторів Косенкових та Буткових, там же влаштований молитовний дім, 3) Верхньої Орелі з хуторів Ганебних і слободи Розсипної (Ржавець, Кашпорів, Ніколаєнків хутори), 4) Закутне з хуторів по річці Орільці³.

Подібні укрупнення хуторів у слободи відбувалися в цей самий час і в інших повітах. Військові обивателі, які в 1810-ті роки переселялися з Дворічанської волості Куп'янського повіту на пусті місця в тому ж повіті, створили чотирнадцять хуторів: Кутковські, Пішкові, Товільжанські, Грянківські, Масетівські, Решетниківські, Лиманські та ін. 1821 року усі ці хутори були об'єднані в одну слободу Вільшанську, незважаючи на те, що відстань між хуторами іноді досягала двох-трьох верст⁴. У самій слободі Дворічній ще в 1832 році не було в земельних дачах жодного хутора. Наприкінці XIX століття хуторів уже нараховувалося понад десять, з них Рідкодуб і Західне – нині досить великі села.

Екстенсивний розвиток хуторів спостерігався в останній чверті XVIII століття і був пов'язаний з приєднанням Криму до Росії (1783 р.). Як соціальне явище, хутори дуже чутливі до різноманітних змін: вони розростаються, стають слобідками, а потім зливаються з іншими слободами і стають

³ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 43. – Од. зб. 183; Ф. 3. – Оп. 51. – Од. зб. 19; Ф. 3. – Оп. 17. – Од. зб. 137; Ф. 3. – Оп. 55. – Од. зб. 182; Ф. 24. – Оп. 1. – Од. зб. 20; Ф. 31. – Оп. 141. – Од. зб. 126.

⁴ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 47. – Од. зб. 98. – Арк. 20–28.

*Хутір Кукіль-Яснопольських біля заштатного міста Білопілья Сумського повіту.
Надано Білопільським краєзнавчим музеєм*

*Хутір Кукіль-Яснопольських біля заштатного міста Білопілья Сумського повіту.
Надано Білопільським краєзнавчим музеєм*

селом із церквою. Буває й навпаки, коли хутори з тих чи інших причин утрачають самостійність і зникають, а місцевість, де розташовувався хутір, одержує назву за його іменем. Наприклад, у Малій Данилівці Харківського повіту біля яру стояв хутір Гусівка, а коли він зник, ця яруга перебрала назву Гусів Яр, яку має й досі. Місцевість, де колись був хутір Калинченка, і досі зветься Калинченковою. Таких прикладів можна навести безліч. Тож назви хуторів і сіл – нерукотворний пам'ятник першим осадчим, справжня знахідка для істориків і топонімістів, свідчення про історію нашої землі.

У 1780-ті роки поміщики передових поглядів улаштовували численні господарські заклади, які згодом виростили

у великі поселення. Так, Шидловські в Ізюмському повіті заводили хутори в лісових дачах для облаштування винокурень, при цьому селяни там уже не займалися ані хліборобством, ані скотарством. Біля р. Сіверський Донець ті самі Шидловські закладали хутори, у яких селяни обслуговували водяні млини.

На початку XIX століття казенні слободи, особливо в Куп'янському, Старобільському та Зміївському повітах, де переважала степова місцевість, також були змушені засновувати хутори. Тут могли відгодовуватися громадська велика рогата худоба й вівці, тут же зберігалися запаси сіна на зиму. Із часом значна частина мешканців села, яке заснувало хутір, могла

перейти до цих хуторів на постійне проживання, як, наприклад, це сталося зі слободою Мохначем Зміївського повіту. Козаки Харківського слобідського полку, які мешкали в Мохначі, ще на початку правління імператриці Катерини II одержали від неї в дар за службу землі, на яких заснували хутори Гнилиці й Гракові. Очевидно, спочатку вони користувалися цими землями лише з весни до осені, тобто для хліборобства і скотарства. На початку XIX століття хутори Гракові вже обліковувалися окремо від слободи Мохнача, тобто туди переселилася на постійне проживання частина військових обивателів Мохнача. Хутори Гнилиці в 1820-ті роки одержали назву слобода Скрипаї, і туди також переселилися на постійне проживання дехто з військових обивателів Мохнача. Це переселення було пов'язане насамперед зі зростанням чисельності населення Мохнача, що спричинило там брак землі. Таким чином, усі ці три поселення дуже тісно пов'язані своїм історичним корінням, а початок їм поклала слобода Мохнач. З 1820 року найбільша частина мешканців давнього Мохнача була переведена у Скрипаї. Туди ж був перенесений і Вознесенський храм з Мохнача й у 1828 році освячений на честь Вознесіння Господнього, а Миколаївський храм у 1830 році перенесли в село Мосьпанове, куди перейшла також частина мешканців Мохнача⁵.

Від великих казенних слобід відділялися й хутори дрібнопомісних дворян, які володіли землями всередині казенної дачі. А в 1830-ті роки почали з'являтися

й хутори, що належали купцям, які мешкали в торговельних поселеннях. Найчастіше це були землі, придбані в сільській громаді, як, наприклад, хутір Калинченка зміївського третьої гільдії купця Івана Кириловича Калинина в дачах найбільшої торговельної слободи Харківської губернії – Олексіївки Зміївського повіту.

Зовні життя на хуторі, як і самі хутори, було органічно пов'язане з природою. Образ хутора склався із численних описів цих поселень у художній літературі: полужиста балка, посеред неї тече невеликий потік, річечка, і навколо луки із соковитими травами. Схилами балки тягнуться хутірські садби з біленькими хатками, укритими очеретом або соломою, тини, садки, городи, високі тополі. На горі – вітряк, далі темніє дубовий ліс чи гай. А навколо – безмежні лани жита й пшениці, привілля, тиша...

З точки зору зручності хутірська система господарювання була чи не найкращим способом ведення господарства для дрібнопомісного дворянства. Тут усе на виду: і незначні земельні наділи, і клуні з коморами й сушарнями, млини й скотарні, і селяни. Самі власники часто мешкали в будівлях, які не дуже відрізнялися від хатин їхніх кріпаків. Ось, наприклад, опис хутора при урочищі В'яловому Харківського повіту, який належав удові корнета Варварі Андріївні Черняковій: дерев'яний на кам'яному фундаменті дім з трьома покоями, із сіньми й комірчиною, критий очеретом; такий самий флігель; кухня, три комори, льодовня, погріб, сарай для екіпажа, стайня, тік і клуня; селянських хат – 30; чотири шинкові доми; вітряк на один

⁵ ДАХО. – Ф. 24. – Оп. 3. – Од. зб. 16. – Арк. 30–31.

постав і чотири ступи; рогатої худоби – 9 пар волів і 23 гулої худоби й корів; коней панських – 12 голів; бджіл – 150 вуликів. Доходу від такого маєтку в 1833 році було 1000 рублів сріблом⁶.

Інколи весь хутір складався з одного заїжджого двору. Саме таким був хутір Гостра Могила у Вовчанському повіті, який належав дружині колезького асесора Авдотії [Євдокії] Матвіївні Зарудній. І сама вона, і семеро її кріпосних мужиків з родини мешкали при цьому заїжджому дворі, від якого й ішов увесь дохід⁷.

У середині XIX століття хутори в більшості повітів Харківської губернії були здебільшого власницькими. Наприклад, в Ізюмському повіті 97 хуторів були власницькими й 18 – казенними. При цьому слід ураховувати, що власницькі села й сільця являли собою майже той самий хутір. Кількість населення, яке мешкало в них, була однаковою, господарство було влаштоване так само. А власники – такі ж самі дрібнопомісні дворяни. Лише деякі хутори являли собою велику садибу багатого поміщика. Наприклад, у вже згадуваному нами хуторі Колодному дійсний статський радник Георгій Ілліч Мечников у 1820-ті роки створював парадну садибу, розділивши її на дві частини: мизу Виноградну й мизу Миронівську (у народі її пам'ятають більше як хутір Мериносівський, оскільки там був вівчарний завод тонкорунних мериносівих овець). У першій мизі були розміщені панський буди-

нок і парк, у другій – господарські споруди. Сьогодні це село Жовтневе, саме тут розташовувалася найзначніша частина маєтку Мечникових, який складався з дерев'яного двоповерхового будинку, декількох кам'яних флігелів, великої кількості господарських споруд: комор, сараїв, стайні, теплиці, льодовні, сушарні для хліба, кузні, млинів, заводів великої рогатої худоби, овець, кіз, великого саду з лісовим гаєм. Однак цей маєток, як найзначніший, був відданий у заставу московській опікунській раді. Більше того, ситуація загострилася після смерті власника маєтку, губернського секретаря Миколи Георгійовича Мечникова (1860 р.). Він за кілька років до своєї смерті саме розпочав будівництво нових споруд у маєтку, придбання нового сільськогосподарського обладнання, заводської худоби. Його спадкоємцями були сини Ростислав, Валер'ян, Павло та дочка Зінаїда, з яких лише поручик Ростислав був повнолітнім. Опікуном садиби став їхній родич поручик Гульвинський. Однак ситуація з маєтком була складною, необхідно було сплатити заборгованість по займу. Спочатку в 1861 році було вирішено продати недобудовані мурований будинок і флігель, а також 5 десятин лісу. Загальна сума від продажу склала 612 рублів 50 копійок сріблом. Незважаючи на досить значну суму, це дало можливість лише відстрочити продаж маєтку, і в 1864 році ми бачимо його вже власністю дідичів Задонських⁸.

⁶ ДАХО. – Ф. 24. – Оп. 3. – Од. зб. 16. – Арк. 30–31.

⁷ ДАХО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Од. зб. 1268. – Арк. 1–46.

⁸ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 128. – Спр. 4. – Арк. 66–73.

*Дрібнопомісний дворянин з родиною на своєму хуторі. Фото кінця XIX століття.
Із зібрання Р.К. Рибальченка*

У мешканців як власницьких, так і казенних хуторів рано чи пізно виникало бажання побудувати у своєму хуторі церкву. Харківська духовна консисторія здебільшого їм відмовляла, головним чином через недостатнє забезпечення майбутнього храму. А втім, на 1917 рік в одинадцяти хуторах Харківської губернії були побудовані православні храми.

Справжній розквіт хуторів почався з аграрної реформи, запровадженої П.А. Століпіним у 1906–1912 роках. Реформа мала на меті ліквідувати перепони, що гальмували розвиток товарного сільського господарства й вихід його на рівень передових країн. До цієї реформи селянинові на Слобожанщині було вкрай складно від-

ділитися від сільської громади. Земля щорічно перерозподілялася між «чоловічими душами» в кожному селі. Кількість її для кожної родини змінювалася залежно від того, чи народився в родині хлопчик, чи помер старий чоловік; відповідно змінювалася й земельна ділянка. Це позбавляло селян можливості вносити в землю добрива, купувати сучасну сільськогосподарську техніку. Виходячи на «відруб», тобто на хутір, з тією кількістю землі, яка припадала їй на рік виходу з громади, родина одержувала землю в постійне користування.

Уже в 1907 році стрімко зросла потреба в сільськогосподарському реманенті. Земство, зі свого боку, пропонувало

селянам прокатні пункти сільгосптехніки й зерноочисні пункти⁹, а також безкоштовні мінеральні добрива для проведення дослідів. Міністерство фінансів пропонувало селянам дрібний товарний кредит. Промисловість теж не відставала від цього процесу і пропонувала купувати продукцію своїх заводів. Наприклад, завод сільськогосподарських машин «Гельферіх – Саде» й досі вражає асортиментом техніки, яку він пропонував у своїх щорічних каталогах. Крім того, з'явилися численні видання – книжки і статті, у яких пропагувалося ефективне ведення господарства; можна сказати, що наука вперше почала йти пліч-о-пліч із працею. Видавався спеціальний журнал «Сільський хазяїн», у якому друкувалися статті про облаштовані хутори, а в Полтаві видавалася газета «Хуторянин», редактором якої був Д.К. Квітка. Губернське земство в рамках боротьби з пияцтвом організовувало в повітах десятки чайних, де селянам пропонувалися чай і цукор за низькими цінами, а також газети й журнали на сільськогосподарські теми для безкоштовного читання. У цей час кількість власницьких хуторів швидко зростала, причому їхніми власниками ставали не лише представники дворянства, а й селяни.

Реформа сприяла створенню міцних хуторських (фермерських) господарств. Одним із чинників реформи було переселення на добровільній основі й надання пільг людям з місцевостей зі значною щільністю населення й малоземеллям до

регіонів імперії, де були необмежені можливості застосування вміння працювати на землі, – Сибіру, Середньої Азії, Далекого Сходу та Кавказу. Тоді майже мільйон людей виїхали до «нового світу» й там створили міцні господарства.

Ефект реформи вражав: у 1913 році в Україні було досягнуто найбільшого валового збору зернових – 1 200 мільйонів пудів, а українська частка в загальноросійському експорті зерна становила понад 40 відсотків.

Минуло зовсім небагато часу, і Росія стала конкурентоспроможною країною на Заході й почала «дихати йому в спину». Після вбивства П. Столипіна започатковані ним реформи продовжували свою роботу, і 1913 рік став межею економічного зростання. Незважаючи на всі потрясіння, яких зазнала Російська імперія, селян важко було зупинити. Так, за 1917 рік Закутнянське кредитне товариство Зміївського повіту, до якого входили, окрім слободи Закутнівки, понад два десятки хуторів і сіл (906 членів), придбало сільгосптехніки, насінневого матеріалу та інших товарів на 1 704 12 рублів. Один лише селянин Барбінов закупив з прокатного пункту сівалку, плуг Сака, борону «зигзаг» і луцильник Еккерта, які він до того орендував. Не менш сильним був і потяг селян до садівництва. Так, селянин Воротинцев у 1918 році замовив для свого саду 28 різних сортів яблунь, груш, вишень і слив.

Саме в той період, тобто на початку ХХ століття, виникло багато хуторів, які

⁹ Наприклад, борона в такому прокатному пункті коштувала 50 коп. за день роботи, підгортальник – 1 руб., віялка – 3 руб., луцильник – 2 руб. 50 коп., молотарка – 60 руб. за день. За очищення зерна на куколевідбирнику й сортувалці – 5 коп. за пуд зерна.

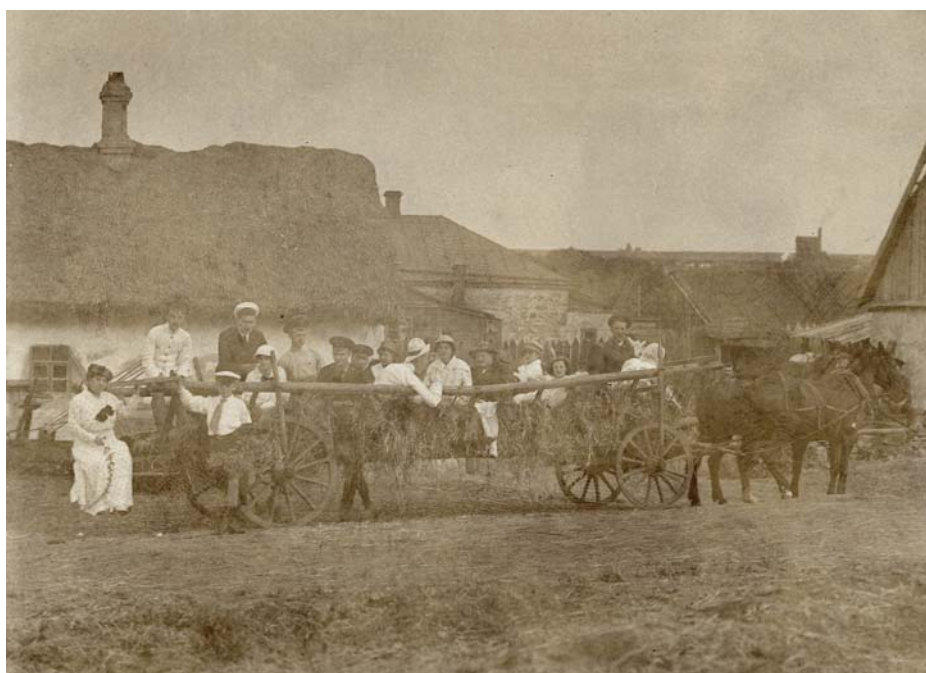
Косарі. Фотографія початку ХХ ст. Надана Ю.І. Ворошиловим

*На покосі поблизу повітового міста Куп'янська.
Фотографія початку ХХ ст. Надана Ю.І. Ворошиловим*

Косарі. Фотографія початку XX ст. Надана Ю.І. Ворошиловим

Сім'я та наймані робітники дрібнопомісного дворянина повертаються з покосу. Фотографія початку XX ст. Надана Ю.І. Ворошиловим

обступили існуючі села. У середньому навколо села нараховувалося до двадцяти хуторів. Як правило, вони носили ім'я власника хутора (наприклад, хутори Семєнівка, Філоненків, Шовкоплясів, Белаша, Чепелі, Вороніна, Білібоки, Довгополий тощо – тільки навколо слободи Дергачі Харківського повіту). Іноді хутори діставали назву від природного середовища, у якому розташовувалися, наприклад, Лужок, Зайченки, Чайківка, Глибокий. І рідко коли назва давалася за фізичними властивостями або характером власника – Безруке, Шептухи. Але хутори пізньої, останньої генерації мали здебільшого прагматичний відтінок, і хуторяни менше вабилися садочками та ставочками, а більше приділяли уваги спеціалізації господарства, тобто тому, чого вимагала капіталізація економічних відносин.

Українські хлібороби та їхні приватні господарства стали символом добробуту, що не давало спокою певним шовіністично налаштованим російським белетристам. Валентин Пікуль у «Моозунді» наводив слова, сповнені ядучої посмішки: «Хохлы там. Они привыкли сало с салом. Хутора имеют. Хозяйственные. Коли кто в дезертирство ударится, так обязательно пушку или пулемет до жинки прут... в хозяйстве все сгодится!».

Звичайно ж, хутір неодноразово оспівувався майстрами літератури й живопису. Ще в першій чверті XIX століття відбулося художнє відкриття України як казкової й трохи екзотичної країни. У 1837 році Калужинський висловив такі надзвичайно точні слова: «Под кротким небом Малороссии всякая деревня есть сокращенный Эдем». А справжній гімн хуторянській

Україні склав російський поет Олексій Костянтинович Толстой:

*Я знаю край, где все обильем дышит,
Где реки льются чище серебра,
Где ветерок степной ковыль колышет,
В вишнёвых рощах тонут хутора.*

Ці слова написані в 40-ві роки XIX століття. Таке мальовничо-поетичне зображення України цілком природне для доби романтизму. Ласкава й затишна природа під полуденним сонцем не могла не пробудити у видатного поета-лірика щирі слова. По материнській лінії Олексій Толстой походив з української шляхетної родини, був онуком останнього гетьмана України – Кирила Розумовського. Не виключено, що ця генетична спадковість так яскраво проявилася у віршованих рядках.

Згадки про властиві хутору садки зустрічаємо не раз у художній літературі. Наприклад, Олесь Гончар: «Небо світле, без хмар, і тільки низом, по обрїю темними тучами стоять у далечі садки хуторян».

Той, хто хоч раз жив на хуторі, на все життя збереже згадку про нього як про щось світле й щасливе. Почнімо з Івана Буніна: «Рос я в великой глуши. Пустынные поля, одинокая усадьба среди них. Зимой – безграничное снежное море, летом – море хлебов, трав, цветов... и вечная тишина этих полей, и загадочное молчание».

А ось Борис Грінченко, теж хуторянин:

*Я згадую мій рідний тихий хутір,
Високий ліс, глибокий яр.*

Йому вторить наш славетний слобожанський поет Яків Щоголів, вірш якого створює яскравий образ хутора, його природи, достатку. Увесь опис, як це

зазвичай буває у споминах, пройнятий мінорною тональністю:

*Он хутір той у балці під горою,
Що ще колись дитиною малою
Його я знав. Тоді ще темний бір
Нерушимий стояв; а панський двір,
Як килим той, коло хоромів слався
І, ввесь в квітках, здавалось, аж сміявся,
Ніде кінця не бачилось ланам,
Од жовтих скирт ломило землю там;
На вільний степ, як хмара з-поза хмари,
Без ліку йшло овечої отари
І рибою кишів холодний став;
Високий млин на ньому аж стогнав;*

*Невидимо бджоли тії гуділо,
На вигоні од птиці тільки мріло;
В дворі комор – як вулиці було;
Зерна туди зсипалось, аж гуло...
А понад всім блакитне небо слалось
І сонце йшло та хутору сміялось...
Здавалося, що тільки рай святий
Колись стояв шанований такий!
Але годи пливли собі, як хвилі,
Щоб все в одній збиратися могилі:
А з ними й все, що тільки не жило,
Кудись пливло, усе собі пливло...*

Цікаво, що саме хутори стали тим вікном, через яке Росія пізнавала екзотичну й казкову Україну. З появою твору Миколи Гоголя «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» російський читач дізнався про український хутір, його чарівну природу, красу людської душі, про все те сильне, радісне і світле, що письменник-поет бачив у рідній землі. Залізниць тоді ще не було, подорожували мало, і відкриття України, яка була поруч, сприймалося, як відкриття Америки.

Проте цей нетривалий інтерес до «малоросійської екзотики» в імперській Росії швидко вщух, і справжнє національне відродження України розпочалося лише наприкінці XIX – на початку XX століття. Ця хвиля захопила всі прошарки інтелігенції: письменників, істориків, художників, архітекторів. Саме тоді поширився так званий «русский стиль» стосовно України. Україна була відкрита знову з її церквами, будівлями, вітряками і млинами, тинами, національним одягом, стилем життя й сільської праці – усе було цікаво.

Цьому ми зобов'язані таким майстрам пензля, як С.І. Васильківський, Д.І. Безперчий, І.І. Соколов, С.К. Вжещ, В.І. Штернберг (автор малюнка фронтисписа на першому виданні «Кобзаря» Т.Г. Шевченка) та ін.

Українські й російські художники проявляли неабияку увагу до зазначеної теми, на той час уже звільнившись від тенет і умовностей академізму, але зберігши при цьому академічну виучку, яка дала їм змогу створити шедеври живопису. Пройдімося залами Харківського художнього музею, і на нас війне духом неповторної сонячної України, рідної Слобожанщини.

Кінець XIX століття позначився досягненнями в поліграфії, і видавничі фірми, зважаючи на зацікавленість мальовничою Україною, випустили на ринок мільйони художніх листівок – репродукцій картин і фотографій на «селянські теми».

Це були такі авторитетні в Європі й Росії фірми, як «Шерер і Набольц», «Рішар», «Гранберга» у Стокгольмі, «Рассвет» у Києві, «Красный крест», Лапіна та ін. Репродукції картин художників і фотографії були здебільшого кольоровими, виконаними на високому поліграфічному рівні;

С.І. Васильківський. Літній день. Із фондів Лебединського художнього музею

чимало листівок було присвячено Україні, її «типам», зображенню хуторів і всього мальовничого й затишного.

Ця художня продукція відкрила світ заклопотаним городянам; листівки й листи, написані на них, не псували, не викидали до кошика для сміття, їх берегли як пам'ять від друга (лист) і просто як приємну мистецьку річ. За два десятиліття було видано понад тисячу різновидів листівок, більшість із яких були кольоровими.

Художня листівка була самостійним малим твором друкованої графіки, призначеним для суто утилітарної побутової потреби – листування. Але листівка швидко вийшла за ці межі і стала соціокультурним феноменом. Художня листівка несла художні знання в широкі верстви

народу, сприяла його культурному розвитку. Листівки одразу стали предметом колекціонування як окремий вид художньої продукції. Чимало цих листівок увійшло до унікального альбому «Українська козацька держава» (К., 2004).

На хуторі, як ніде інде, природа відчувається в усіх своїх проявах, тут можна спостерігати ледве помітні ознаки зміни пір року, чим так милувалися М.М. Пришвін і К.Г. Паустовський. До хуторян приїжджали родичі з міста, щоб бачити справжню Природу, – хату, заметену снігом, зірки на небі, величний схід сонця, бо нічого цього не побачиш у місті. «Через неділю уезжаю к себе в деревню встречать весну. Скоро март», – писав А.П. Чехов.

У селі, на хуторі зазвичай гарно пишеться й ніщо не відриває від творчості. Недарма у якійсь «баньці» в селі любив писати Володимир Солоухін, а Костянтин Паустовський – у хатинці лісника; прикладів можна навести чимало.

Селу, хутору ми зобов'язані тим, що література збагатилася зворушливими описами природи, яку залишили нам О.С. Пушкін, І.С. Нікітін, І.С. Тургенєв і М.О. Некрасов, Г.Ф. Квітка-Основ'яненко, І.С. Нечуй-Левицький, І.Я. Франко та багато інших.

Кінець ХІХ століття позначився «втечею на природу», до чистого повітря й привілля. Інтенсивне зростання міст, сморід і пил, літня спека призводили до того, що інтелігенція, купецтво, підприємці, чиновники, заможні міщани подалися на село. Приміські селища й хутори стали їхнім притулком. Купували землю, яка в сільській місцевості була значно дешевшою ніж у місті, будували дачні будинки й насолоджувалися безцінними дарунками природи. Оселі будували на хуторах або створювали свої хутори, обов'язково за околицею села, на узліссі. Наприклад, такий хутір мав професор Микола Сумцов, Марко Кропивницький жив на хуторі Затишок на Валківщині, Христя Алчевська – у Дергачах, редактор газети «Утро» Жмудський – у Малій Данилівці, біля річки, а на узліссі виник дачний хутір Зайчинки, який нараховує зараз близько десяти хат. Словом, «хутір» збагатився ще одним різновидом – «дачний хутір».

На хутірському привіллі людина відновлювала свої сили, тут жили природним життям, тут гарно мислилося й писалося – «...в деревне голос музы легче слышен»

(Анна Ахматова), а О. Пушкін усе життя поривався до сільського життя, та обставини не дозволяли йому на тривалий час залишати Петербург, а коли в рідкісні хвилини він приїжджав до Михайловського, то казав, що це «приятно спокойствия, трудов и вдохновенья».

Тож хутір – ще й духовний фактор.

На початку ХХ століття хуторяни лише краєм вуха чули про якийсь соціалізм, комунізм і більшовиків і сподівалися, що все минеться, та не так сталося. Прийшла радянська влада, оголосила заможних селян куркулями й по-звірячому розправилася з ними: «до стінки», у «ДОПРР», на «Соловки», а хто вижив, – подався на «стройки коммунізму». Коли почалося відверте пограбування заможних селян, то з'явилося слово соціального змісту – «викачати».

Голодомор, суцільна колективізація зламали хребет селянству й загнали його в єдину стайню – колгосп. Почався наступ на хутори, які перетворювалися на центральну садибу колгоспу або його бригади, до якої, іноді долаючи значну відстань, ішли на нову «панщину» селяни. Великої шкоди хуторам і селам завдав закон, за яким власники садків мали сплачувати податок за кожне дерево. Селяни швидко обійшли закон – повирубували садки.

Проте, як би там не було, із часом люди якось пристосувалися до колгоспної системи, і для них залишалась єдина щілина: значний земельний наділ, який селяни використовували для ведення підсобного господарства. Та ще, ідучи з роботи, несли в торбинах додому якісь овочі. Тримали худобу, птицю й жили виключно натуральним господарством, а потребу в якомусь

крамі, побутових речах задовольняли через базари чи крамниці. Під час остаточного розрахунку за підсумками господарського року селяни отримували частку продукції, яку вирощував колгосп. Тут можна сказати словами Т. Шевченка: «Волі, по правді сказати, не було, та якось жилося».

Голоду на селі вже не було, навіть у роки війни й окупації. Саме тоді виник унікальний інститут обміну – МІНКА, яка допомогла вижити міському населенню.

Після війни відбувалося «укріплення» колгоспів, що негативно позначилося на хуторянах: деякі поселення опинилися на значній відстані від колгоспу. У результаті деякі хутори зливалися із селами, а інші гинули, бо хуторяни переїжджали ближче до села, до виробництва.

Колгоспна система міцніла, нею опікувалася держава, яка давала дотації, списувала борги, давала техніку й надсилала фахівців – ветеринарів, агрономів. Намагалися не забувати й про культуру: у кожному селі були клуб, бібліотека, завідувати клубом мала людина з вищою освітою. У клубі ставили спектаклі художньої самодіяльності, демонстрували кінофільми, відзначали урочисті події. Словом, вирувало нормальне життя, і це якоюсь мірою утримувало в селі робочі руки й молодь.

Проте все, що започатковане на насильстві й крові, нетривке, і «найдемократичніші» імперії врешті-решт розпадаються. Не міг уникнути такої долі й СРСР.

1991 року Україна стала незалежною, самостійною, суверенною країною. Свідомо і підсвідомо було зруйновано багато з того, що було створено за радянської влади, і насамперед колгоспи й радгоспи, на їхньому місці виник дивний гібрид –

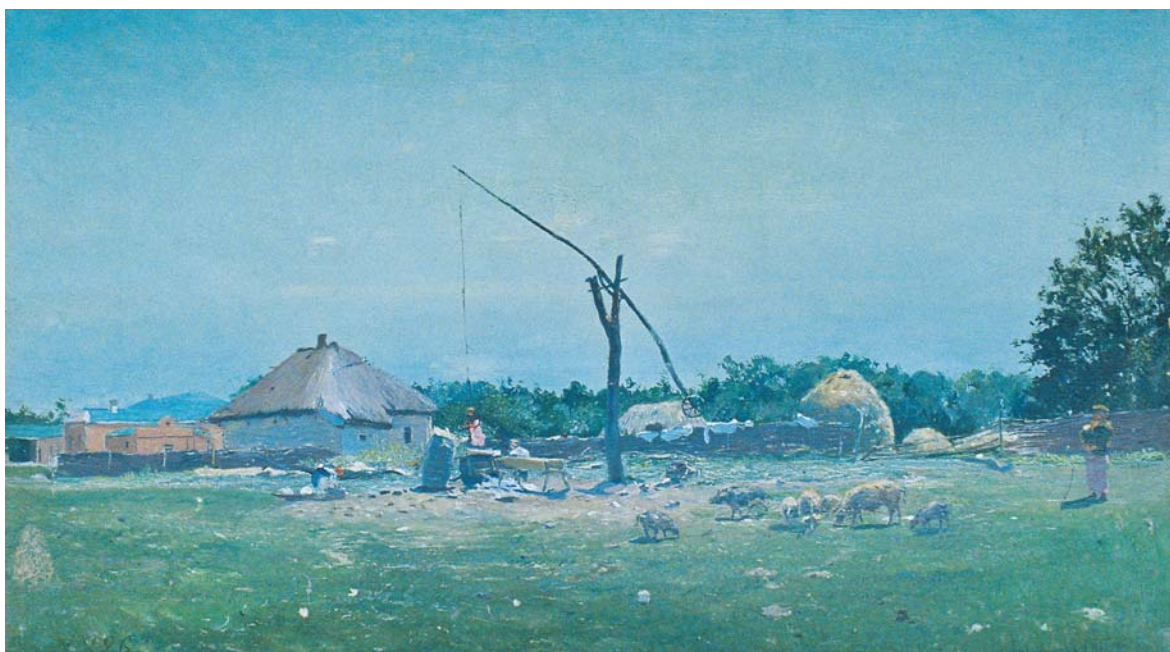
«агропромисловий комплекс». Селяни, хоча й мають можливість отримати земельний наділ, не знають, що з ним робити: техніки немає, палне задороге, податки значні, закупівельні ціни занизькі, підтримка держави, яка існує в усьому світі, відсутня. І залишилося село біля розколотих ночов.

Чого чекати далі? Землі скуплять олігархи, утворюються великі латифундії, а селяни працюватимуть у них наймитами – коло замкнеться? Та не будемо песимістами – усе владнається.

А що буде з хуторами? Нині в Україні існує ще досить багато хуторів, але вони не мають перспектив розвитку, бо неспроможні конкурувати із сучасними виробництвами, побудованими на новітніх технологіях. Змінилася й молодь: вона здебільшого зорієнтована на міське життя, де легше влаштуватися на роботу, де є культурні й освітні заклади, де більше можливостей проявити себе, – словом, де легше інтегруватися в сучасне життя.

У хутірському житті, як раніше, так і тепер, мало що змінилося: ті самі повсякденна тяжка праця від зорі до зорі, турботи й залежність від натурального господарства. На щастя, ця праця не є одноманітною, рутинною – вона різна. Ніхто не підганяє, не встановлює дисципліни, плану, а головне, – це праця на себе.

Відомий художник з Полтавської області, сам колишній хуторянин, Михайло Онацько в листі до Р. Рибальченка від 30 грудня 2004 року писав: «Я виріс на хуторі, де повністю велося натуральне господарство. Мені довелося виконувати фактично все коло хутірських робіт: вирощування і збирання врожаю, обмолот зернових, доведення до ладу городини, її

С.І. Васильківський. Хутір Голопанівка. Із фондів Лебединського художнього музею

зберігання, догляд за худобою, виготовлення одягу з конопель. Виконував і будівельні роботи. Знаходив час і щоб брати участь у всіх обрядах, яких дотримувалися в нашому хуторі: в усіх релігійних святах, весіллях і хрестинах, у вечорницях, сільських «вулицях», похоронах, у радянських святах. Село та хутір акумулювали і зберігали народне мистецтво, традиції, культуру, мову. Тепер я переконаний, що став народним художником завдяки генетичним витокам із села, хутора».

Гадаємо, що з хутірським життям і виникло поняття «хуторянська філософія», яке часто вживають як синонім чогось недалекого, обмеженого й застійного, однак Пантелеймон Куліш та Леся Українка розуміли це поняття в іншому значенні, хоча й не розвинули цю тему в подальшому.

З хуторянською філософією пов'язують відоме прислів'я: «Моя хата скраю,

нічого не знаю». Але, на нашу думку, не слід так спрощено й негативно думати про щирих, добрих, працьовитих хуторян.

Вважаємо, що «хуторянська філософія» – термін, який випадково виплигнув і закріпився у свідомості людей, як це часто трапляється. «Хуторянська філософія» не має жодного відношення до власної філософії – немає такої течії, школи, її представників. Можна лише сказати, що кожен соціальний прошарок має свою культуру, світогляд, традиції, життєві цінності та ін. У цьому плані можна говорити про культуру дворянську, міщанську й селянську (хутірську).

Селянська культура більше етнографічна: свою неосвіченість селяни компенсували життєвою мудрістю, здоровим глуздом, досвідом. У них формувалися свої цінності, свої погляди, своя «філософія». Селяни не чекають порятунку ні від кого

й завжди покладаються тільки на себе, вони самодостатні.

Навіть у приватному житті селяни мають виразні відмінності порівняно з іншими верствами населення. При виборі дружини для них головне не краса, а хазяйновитість і працьовитість, тобто риси, які можна побачити ще до весілля, адже дружину беруть зі свого середовища, яку добре знають.

Селяни не навчаються естетиці, а те, що вони створюють, є красивим, бо їм органічно властиве генетичне відчуття краси, яку вони творять майже підсвідомо. А потім інтелігенція віднаходить цю красу, відкриває музеї й пишається нею, а селяни дивуються: що ж тут виняткового, це ж цілком природне.

У селян на перший план виступають такі життєві цінності, як стабільність життя, спокій і добробут, який дає змогу виховувати дітей, давати їм освіту, самим ходити до церкви, а також у свята пити пиво й горілку.

Ось у чому полягає «хуторянська філософія», яка має заземлений характер, позначений здоровим консерватизмом, що є гарантією збереження своєї культури, традицій, звичаїв, мови, одвічної моралі – усього національного.

Таким чином:

хутір – повсякденна фізична праця й добробут;

хутір – хазяйновитість і самодостатність;

хутір – оберігання традицій і моральна чистота;

хутір – спів півня на світанку й велич сходу сонця.

С.І. Васильківський. Гуси. Із фондів Лебединського художнього музею

СЛОБОЖАНСЬКІ МЛИНИ

*Панорама міста Харкова з гравюри кінця XVIII ст. Невідомий художник.
Із фондів Лебединського краєзнавчого музею*

На річечці якійсь маленькій
Стояв собі млинок, і в нім Мірошник жив.
Хоч невеличкий млин, да, знаєш, чепурненький;
Раз по раз, день у день крутивсь і гуркотів,
І хліба вистачав хазяїну чимало.

Є. Гребінка

Мірошник мав хороший млин.
В хазяйстві не абищо він:
Про се гаразд усякий знає,
Хто хлібець має.

Л. Глібов

Вітряки та водяні млини – споруди господарського призначення – давно переросли свої первісні функції й перебрали на себе ще й естетичне навантаження, яке першими побачили художники. Вітряки, видимі споруди, що стояли на пагорбах, тобто на найбільш вітряних місцях, стали немовби вежею поселення, навіть символом. Недарма вітряки часто зображували на рекламних проспектах, а в 1919 році, у час УНР, навіть було випущено поштову марку в 100 гривень із зображенням млина.

Водяний млин за своєю мальовничістю не поступається вітряку, але його краса часто буває прихована берегами річок, вербами та хащами верболозу – вона затишна й мила.

Відомий український етнограф Стефан Таранушенко, який досліджував ці споруди, повідомляв, що згадки про водяні млини в Україні зустрічаються з XIII століття. Але раннє поширення таких млинів було властиве здебільшого для «материкової» України, тобто «осілої» її частини, Правобережжя. Що ж до Слобожанщини, то тут ситуація була дещо іншою.

Слобідська Україна, яка в другій половині XVII століття надала притулок переселенцям з Правобережжя, перебувала під владою й управлінням Московського царства. Відповідно, саме Москва надавала дозвільні документи на спорудження водяних млинів на цій території. У часи царя Олексія Михайловича водяні млини будувалися й використовувалися за «Соборним уложенієм». У період реформ Петра I в Московському царстві почалося масове гідротехнічне будівництво. Однак не слід вважати, що побудова водяного млина була доступною більшості населення. Варто зазначити, що для спорудження водяного млина спочатку потрібно було одержати відповідний указ із Москви, а перед тим місцевість, де планувалося будівництво млина, оглядали представники полкової канцелярії того слобідського полку, на території якого воно передбачалося. Причина такого огляду полягала в необхідності убезпечити прилегле містечко від можливого підтоплення, оскільки в ті часи збудувати водяний млин далеко від укріпленого поселення було все одно, що задарма викинути гроші. Спорудження

ОВИХ?
Х

В.В. Кричевський. Млин поблизу хутора Нові. 1976 р.
З фондів Лебединського музею

млина потребувало чималих грошей, тож для більшості переселенців такий захід був обтяжливим. Більше того, млин потребував ремонту, нехай навіть і незначного, після кожного паводка. Саме тому в XVII і першій половині XVIII століття навіть представники козацької старшини вкрай рідко бралися за влаштування млинових гребель на таких великих річках, як Сіверський Донець, Ворскла чи Оскіл.

Спорудити млин було не так уже й просто – значно складніше, ніж побудувати хату, та й коштував він недешево – від 100 до 300 карбованців – великі на той час гроші.

Особливості технології побудови водяного млина докладно описані російським письменником Сергієм Аксаковим у його романі «Семейная хроника». Наведемо довгу цитату з роману, бо вона є майже єдиним свідченням у художній літературі, що відображає цей процес:

«Выбрав заранее место, где вода была не глубока, дно крепко, а берега высоки и также крепки, с обеих сторон реки подвели к ней плотину из хвороста и земли, как две руки, готовые схватиться, а для большей прочности оплели плотину плетнем из гибкой ивы; оставалось удержать быстрюю и сильную воду и заставить её наполнить назначенный ей водоем. С одной стороны, где берег казался пониже, заранее устроен был мельничный амбар на два мукомольные постава с толчеей. Все снасти были готовы и даже смазаны; на огромные водяные колеса, через деревянные трубы кауза должна была броситься река, когда, прегражденная в своем природном русле, она наполнит широкий пруд и станет выше дна кауза.

Когда все уже было готово и четыре длинные дубовые сваи крепко вколочены в твердое глинистое дно Бугуруслана, поперек будущего вешняка, дедушка сделал помощь на два дня; соседи были приглашены с лошадьми, телегами, лопатами, вилами и топорами. В первый день огромные кучи хвороста из нарубленного мелкого леса и кустов, копны соломы, навозу и свежего дерна были нагромождены по обеим сторонам Бугуруслана, до сих пор вольно, неприкосновенно стремившего свои воды. На другой день, на восходе солнца, около ста человек собрались занимать заимку, то есть запрудить реку. На всех лицах было что-то заботливое и торжественное; все к чему-то готовились; вся деревня почти не спала эту ночь. Дружно, в одно и то же мгновение с громким треском сдвинули в реку с обоих берегов кучи хвороста, сначала связанного кучами; много унесло быстрого течение воды, но много его, задержанного сваями, легло поперек речного дна; связанные копны соломы с камнями полетели туда же, за ними следовал навоз и земля; опять настилка хвороста, и опять солома и навоз, и сверху всего толстые слои дерна. Когда все это, кое-как затопленное, стало выше поверхности воды, человек двадцать крестьян, дюжих и ловких, выскочили на верх запруды и начали утаптывать, уминать ее ногами. Все это производилось с такой быстротой, с таким общим рвением, непрерывным воплем, что всякий проезжий или прохожий испугался бы, услышав его, если б не знал причины. Но пугаться было некому: одни дикие степи и темные леса на далекое пространство оглашались неистовыми криками

*Млин Охтирського Троїцького монастиря. Фото 1910-х рр.
Із фондів Охтирського міського краєзнавчого музею*

сотен работников, к которым присоединилось множество голосов женских и еще больше ребячьих: ибо все принимало участие в таком важном событии, все суеилось, бегало и кричало. Не скоро сладили с упрямой рекой: долго она рвала и уносила хворост, солому, навоз и дерн; но наконец люди одолели, вода не могла пробиться более, остановилась, как бы задумалась, завертелась, пошла назад, наполнила берега своего русла, затопила, перешла их, стала разливаться по лугам, и к вечеру уже образовался пруд, или, лучше сказать, всплыло озеро, без берегов, без зелени, трав и кустов, на них

всегда растущих; кое-где торчали верхи затопленных погибших деревьев. На другой день затолкла толчея, замолола мельница – и мелет и толчет до сих пор».

Одними з перших представників козацької старшини, які побудували водяний млин на Слобідській Україні, були полковник Острозького слобідського полку І. Дзінковський і сотник того ж полку Ф. Васильєв. Московський уряд видав їм указ ще 1652 року. На останню чверть XVII століття водяними млинами володіли сумський полковник Г. Кондратьєв, охтирський полковник І. Перекрестов, білопільський сотник Ф. Куколь. Не встиг харківський

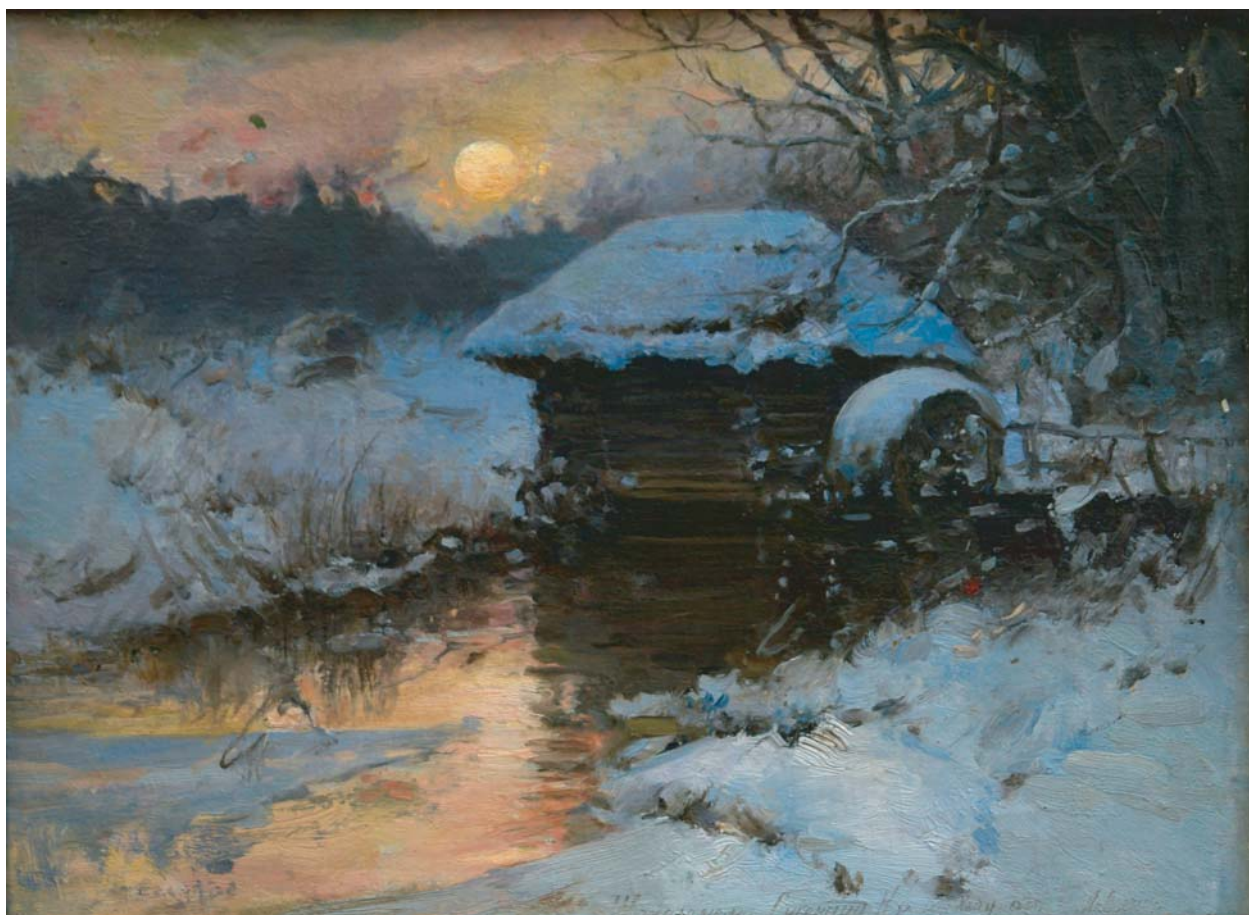
полковник Іван Сірко посісти в 1665 році цю посаду, як одразу (у тому ж таки році) зайняв величезну кількість землі, осадив слободи Артемівку й Мерефу, побудував млин на р. Мерефі, загони для худоби тощо.

Не відставали від них також інші представники козацької старшини й заможні козаки. 1690 року одержав указ на спорудження млинової греблі люботинський сотник Федір Григор'єв: «Бил челом Великим Государем и Великим Князем Иоанну Алексеевичу Петру Алексеевичу всея Великия и Малыя и Белья России Самодержцем, а в Харькове Стольнику и полковнику харьковскому Григорию Ерофеевичу Донцу, Харьковского уезда Села Люботина полкових казаков сотник Федор Григорев в словесном своем челобити сказал, есть мовит, на речыце Люботине в лесе займа на греблю и на мельничное место выше ставу люботинского жителя

Яреми Кошеля против городища никому ни чом не ценная и не на перешкоде и не владеть нею никто. И в тех урочищах он Федор займати гребли и строит млына без указа великих Государем и без нашего ведома не смеет, и чтоб Великие Государи пожаловали его сотника для пополнения службы велели на том местцу и к тому мельничному месту занять леса посылное место; и по указу Великих Государем Их Царского Пресветлого Величества, и по приказу стольника и полковника Харьковского Григория Ерофеевича Донца велено ему сотнику Федору в тех выше помененных урочищах на речце Люботине греблю займать и заняв устроит млын без перешкоды людем снизу и зверху, и к тому мельничному месту занять леса спотребу. И той займою владеть ему сотнику Федору и жене его и детям вечными часы и с того грунту служить Великих

С.І. Васильківський. Водяний млин. 1886 р. Із фондів Лебединського художнього музею

П.О. Левченко. Млин узимку. Из фондів Харківського художнього музею

Государем полковую службу, на що для лепшой подтверженя дано Ему сотнику Федору и сей лист стверженный полковою печатью»¹.

Про харківського полковника Г. Донця, який не лише сам будував млинові греблі, а й силою відбирав їх в інших власників, писав історик Євген Альбовський: «Несколько человек детей боярских жаловались на Гр. Донца, что он, “промыслом и мочью”

завладел их землей, запись на которую сгорела при разорении деревни во время бунта на Украине. Землей они владели по отводу долгое время. Лежала она около вотчины Гр. Донца и нужна ему была, должно быть, для округления. Для того, чтобы придать захвату законное основание, Гр. Донец предварительно обратился с просьбой позволить ему занять землю, как лежавшую “впусте”; прежние жители-

¹ Альбовский Е. Харьковские казаки. – Харьков: ХЧМГУ, 2005. – С. 135.

П.О. Левченко. Млин

де сошли с нее. Из Белгорода прислали ротмистра Побединского проверить это обстоятельство. Последний сделал “обыск” и донес, что прежние владельцы – кто сведен, кто бежал, кто умер, что земля действительно “впусте”, и укрепил ее за Гр. Донцом, так как в указе приказано было это сделать, если земля окажется никому не принадлежащей.

После этого Гр. Донец уже “мочью” выгнал владельцев. Тогда-то дети боярские и подали челобитную и в ней по адресу полковника высказывали много нелестного.

На захваченной земле Гр. Донец успел же, при содействии волокиты, построить “мельницы, хутора, пасеки и рыбные ловли и всякие заводы большие и населить крестьян”. Чем все это собственно закончилось, не знаем, но стольник вышел сух из воды и обиженных, верно, поселили в другом месте.

Донской казак Кузьма Сытин купил у харьковского черкаса Цепковского мельницу на р. Уды “со всем строением”; благополучно владел ею уже два года (1688 г.). Из челобитной Сытина узнаем,

С.І. Васильківський. Гребля Квітки-Оснoв'яненка. Листівка початку ХХ ст.
Зібрання В.П. Титаря

что Гр. Донец “купленную мельницу отнял... занапрасно, неведомо по какому указу и с той мельницы... взял размерного хлеба 8 четвертей пшеницы, 5 четвертей гречихи, 5 четвертей солоду, 20 четвертей ржаной муки”².

Слід зазначити, що, за переписом водяних млинів, млини навколо Харкова належали заможним козакам, але аж ніяк не козацькій старшині³. Однак уже в першій третині ХVІІІ століття практично кожен представник козацької старшини слобід-

ських полків мав свій водяний млин. Наприкінці цього століття тільки в Харківському намісництві (а це лише частина Слобідської України) було 1537 водяних млинів, тоді як вітряків – усього 110.

Водяні млини мали декілька різновидів: коречний (найбільш популярний), напливний (на великих річках із стрімкою течією) і підсубійний. Операції, здійснювані млинами, теж були різноманітними: млини мололи, товкли, працювали як сукновальні. До того ж на Слобожанщині існував ще

² Альбовский Е. Харьковские казаки. – Харьков: ХЧМГУ, 2005. – С. 146.

³ Маслійчук В.Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини ХVІІ – першої третини ХVІІІ ст. – Харків: ВД «Райдер», 2003. – С. 77.

й один-єдиний млин, який приводив у дію пилораму.

Починаючи будувати водяний млин, спочатку вибирали місце з високими берегами, міцним дном, забивали товсті дубові палі, виготовляли вал з колесом, лоток, по якому потече вода, що буде обертати колесо. Потім проводилися завершальні роботи: сотня мужиків запруджувала русло річки хмизом, соломою, гноєм, утворювана гребля піднімала рівень води й починало обертатися колесо, яке приводило в дію млинові жорна та інше устаткування.

Кожен водяний млин складався з дерев'яної комори, у якій могло бути декілька поставів (млинових жорен). Для більшості млинів, збудованих на малих річках, це була одна невеличка комора на один або на два постави. На великих річках борошномельних поставів могло бути й п'ять. Практично в кожній млиновій коморі встановлювали від однієї до п'яти ступ, у яких виготовлялися крупки. Для сукновальні була потрібна окрема комора, де влаштовувалося кілька лотків для протоку води і кріплення тканини, а млинове колесо приводило в дію кілька набивних лопаток⁴. Основних деталей у водяному млині було близько десяти, і всі вони виготовлялися з деревини міцної породи; головними ж посеред них були лоток, затвор, водяне колесо, жорна.

Для того щоб повніше змалювати картину поширення млинів на великих річках, візьмімо для прикладу найбільшу водну артерію Слобідської України – Сіверський

Донець. На ньому будували млини або багаті землевласники, або ж громади казенних селян. Переваги таких млинів були очевидними: вони працювали впродовж усього року, на них можна було змолоти більшу кількість борошна, оскільки тут установлювалася більша кількість поставів (кількість їх досягала 24 на одному млині). Млини на Дінці використовувалися також для влаштування сукновальних гнізд, для встановлення великої кількості ступ для виготовлення крупів, а граф Девієр на водяному млині в с. Богородичному Зміївського повіту влаштував навіть одну раму для розпилювання лісоматеріалів⁵.

Оскільки Сіверський Донець протікав через чотири повіти Харківської губернії (Вовчанський, Зміївський, Ізюмський і Старобільський), наведемо перелік усіх млинів, які розташовувалися на річці починаючи від 1800 року.

Частина карти м. Валки 1777 р.
із зображенням водяних млинів на р. Можі

⁴ Сукно виготовлялося способом набивання повсті на тканину з конопель або кропиви під проточною водою.

⁵ ДАХО. – Ф. 24. – Оп. 3. – Од. зб. 16.

«Малоросійські типи». Листівка початку ХХ ст.

Вовчанський повіт

– слобода Андріївка – млин на 14 борошняних поставів, мав круп'яні ступи, сукновальню; на рік вироблялося до 1000 чвертей помольного хліба⁶; власники – графи Гендрикови⁷;

– слобода Молодова – млин мав 3 млинові комори, 12 поставів; на рік вироблялося до 400 чвертей помольного хліба; у 1805 році власницею була дружина поручика Черноглазова;

– село Гатище – млин на 2 хлібні комори; збудований у 1850-ті роки; на початку ХХ століття належав купцю Курбатову⁸;

– слобода Печеніги – млин на 3 постави; збудований на початку ХІХ століття; належав військовим обивателям, з 1819 року – військовим поселянам; мірошником понад 20 років був Павло Шарко⁹;

– слобода Мартова – млин збудований у 1810-х роках; власники – поміщики Синегубови; у 1840 році його орендував поміщик поручик Андреев; мірошником понад 20 років був Яків Старовір.

⁶ 1 чверть дорівнювала 9 пудам, або 152,1 кг.

⁷ ДАХО. – Ф. 24. – Оп. 3. – Од. зб. 22.

⁸ ДАХО. – Ф. 4. – Оп. 139. – Од. зб. 828. – Арк. 1–7.

⁹ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 120. – Од. зб. 823. – Арк. 1–8.

Зміївський повіт

– місто Чугуїв – млин на 15 поставів, мав круп'яні ступи; на рік вироблялося 600 чвертей помольного хліба; власники – дворяни Булацелі;

– село Богородичне (Маслівка) – млин мав 3 хлібні комори, 10 поставів, одну раму для розпилювання дерева; власники – графи Девієр;

– село Бурлей (Геївка) – млин мав 3 хлібні комори, 15 поставів; на рік вироблялося 400 чвертей помольного хліба (тільки хазяйського); власник – фон Мейєр;

– слобода Рождественська (Іванівка) – млин мав 3 комори, 12 поставів; на рік вироблялося 400 чвертей помольного хліба (тільки хазяйського); власники – Шидловські, з 1820-х років – фон Мезенкампф;

– слобода Мохнач – млин мав 3 хлібні комори, 9 поставів, 4 сукновальні; на рік вироблялося до 225 чвертей помольного хліба; дохід від сукновальні становив 48 руб.; до 1804 року належав казні, потім – казенним обивателям;

– місто Зміїв – міські млини працювали з 1820-х років; кількість помольного хліба не відома;

– слобода Піски (передмістя Змієва) – млин мав 3 хлібні комори, 12 поставів, круп'яні ступи, сукновальню; на рік вироблялося 450 чвертей помольного хліба, сукна – на 12 руб.; власники – дворяни Данилевські;

– слобода Андріївка – млин мав 4 комори, 13 поставів, 7 сукновалень; на рік вироблялося 400 чвертей помольного

Пальто з домашнього сукна, виготовленого на сукновальні в с. Поносівці Куп'янського повіту

хліба, по 25 руб. від кожної сукновальні; власники – дворяни Данилевські, Милорадовичі, Неєлови;

– село Копанка – млин на 2 постави; на рік виробляв 100 чвертей помольного хліба; власники – дворянин Милорадович, у другій половині XIX століття – Лесевицькі;

– село Миколаївка – млин мав 4 комори, 16 поставів; на рік вироблялося 500

Водяний млин біля села Бугрова у Псковській області

чвертей помольного хліба; власниця – дружина майора Лаврентьєва;

– хутір Крейдянка – млин існував з 1887 року, мав 3 комори, 13 поставів, крупорушку, 2 сукновальні¹⁰; власник невідомий; у 1901 році – власник Кирилов¹¹.

Ізюмський повіт

– слобода Чепель – тут існували єдині в Харківській губернії суднові млини байдаки¹², від чого пізніше хутір, при якому вони розташовувалися, називався Байдаки.

¹⁰ ДАХО. – Ф. 4. – Оп. 100. – Од. зб. 1166. – Арк. 1–10.

¹¹ ДАХО. – Ф. 4. – Оп. 138. – Од. зб. 427. – Арк. 1–12.

¹² Дневник путешествия по Слободско-украинской губернии академика С.-Петербургской академии наук Гильденштедта, в августе и сентябре 1774 года // Харьковский сборник. – Харьков, 1891. – С. 85–153.

Скоріше за все гребля була влаштована на човнах – байдаках. Млин мав 12 поставів, круп'яні ступи, на рік вироблялося 600 чвертей помольного хліба. Перший власник – полковник Куликовський, пізніше – Двигубські¹³;

– село Іванівка – млин на 18 поставів; на рік вироблялося 1000 чвертей помольного хліба; власники – дворяни Захаржевич-Капустянські;

– місто Ізюм – міські млини були збудовані у 1820-ті роки; на початку ХХ століття власником був Дяченко;

– слобода Донецька – млин мав 24 постави, круп'яні ступи; на рік вироблялося 1000 чвертей помольного хліба; власники – дворяни Скапіни;

– село Щурове – млин на 15 поставів; на рік виробляв до 1000 чвертей помольного хліба; власники: до 1841 року – поручик Н.С. Адамов, пізніше – дворяни Шабельські;

– село Катеринівка (при слободі Маяки) – було 2 млини по 12 поставів кожний; на рік вироблялося 2000 чвертей помольного хліба; власники – дворяни Шидловські.

На 1915 рік кількість водяних млинів на р. Сіверський Донець в Ізюмському повіті збільшилася до 22. Найбільше їх було у слободі Закотній – 11, у місті Ізюмі – 7, Кривій Луці – 3, Кам'янці – 5 та ін.¹⁴

Старобільський повіт

До 1891 році в цьому повіті не було жодного водяного млина на Сіверському Дінці. Лише в 1891 році ротмістр А.Н. Мицельський збудував млин із греблею через усю річку та шлюзом. У 20 верстах вище за течією був лише млин Мартиненка, а нижче за течією на 50 верст не було жодного млина.

Кожна млинова гребля приносила прибутки одним і досить часто збитки – іншим. Ці інші, здебільшого казенні селяни, потерпали через те, що млинові греблі іноді влаштовувалися неправильно, що призводило до підтоплення сінокісних луків, вигінних земель, а інколи під час паводка – і жител. До того ж давалася взнаки й відсутність належного ремонту млинів. Усе це викликало нескінченні судові процеси між казенними селянами і власниками млинів. Лише у другій половині ХІХ століття такі судові розгляди стали відносно рідкісним явищем, оскільки почали з'являтися парові млини, а водяні млини почали обладнувати зовсім іншим типом млинових коліс – турбінами, що зазвичай змінювало влаштування млинових гребель.

Іншу проблему млинові греблі спричиняли вниз за течією. Там річка ставала маловодною, у ній зменшувалась кількість риби, висихали водопої тощо. У повінь греблі часто проривало, і десятки тонн землі та гною осідали на дні русла, замулюючи та забруднюючи річку.

¹³ ДАХО. – Ф. 4. – Оп. 126. – Од. зб. 872. – Арк. 1–45.

¹⁴ Харьковський календарь на 1915 г.

Більшість дрібнопомісних дворян відмовлялися від будівництва й утримання млинових гребель. Обмежені в засобах, ці дворяни воліли мати один-два вітряки, які були значно дешевші в ремонті, а головне – не потребували дозвільних документів.

Значний прибуток приносили міські млини повітових і заштатних міст, особливо ті, які розташовувалися на великих річках. Млини міста Змієва на річці Сіверський Донець, незважаючи на часті поломки й численні зупинки, приносили до міської казни відчутний дохід. Те саме можна сказати й щодо міста Ізюма. Міські млини в Сумах, розташовані на Пслі, потребували щорічного ремонту, і дохід від них ледве покривав витрати. Очевидно, у цьому слід убачати бажання міських дум витратити кошти не тільки на ремонт млинів, а й на інші потреби, або ж і просто хтось клав гроші собі до кишені.

У другій половині XIX століття багато млинових гребель були придбані людьми купецького звання. Більшість навіть найдрібніших млинів перебудовувалися, їхні механізми вдосконалювалися, і вже в 1880-ті роки млини, які виробляли до 1500 пудів борошна на рік, збільшили ці обсяги до 4000–5000 пудів¹⁵.

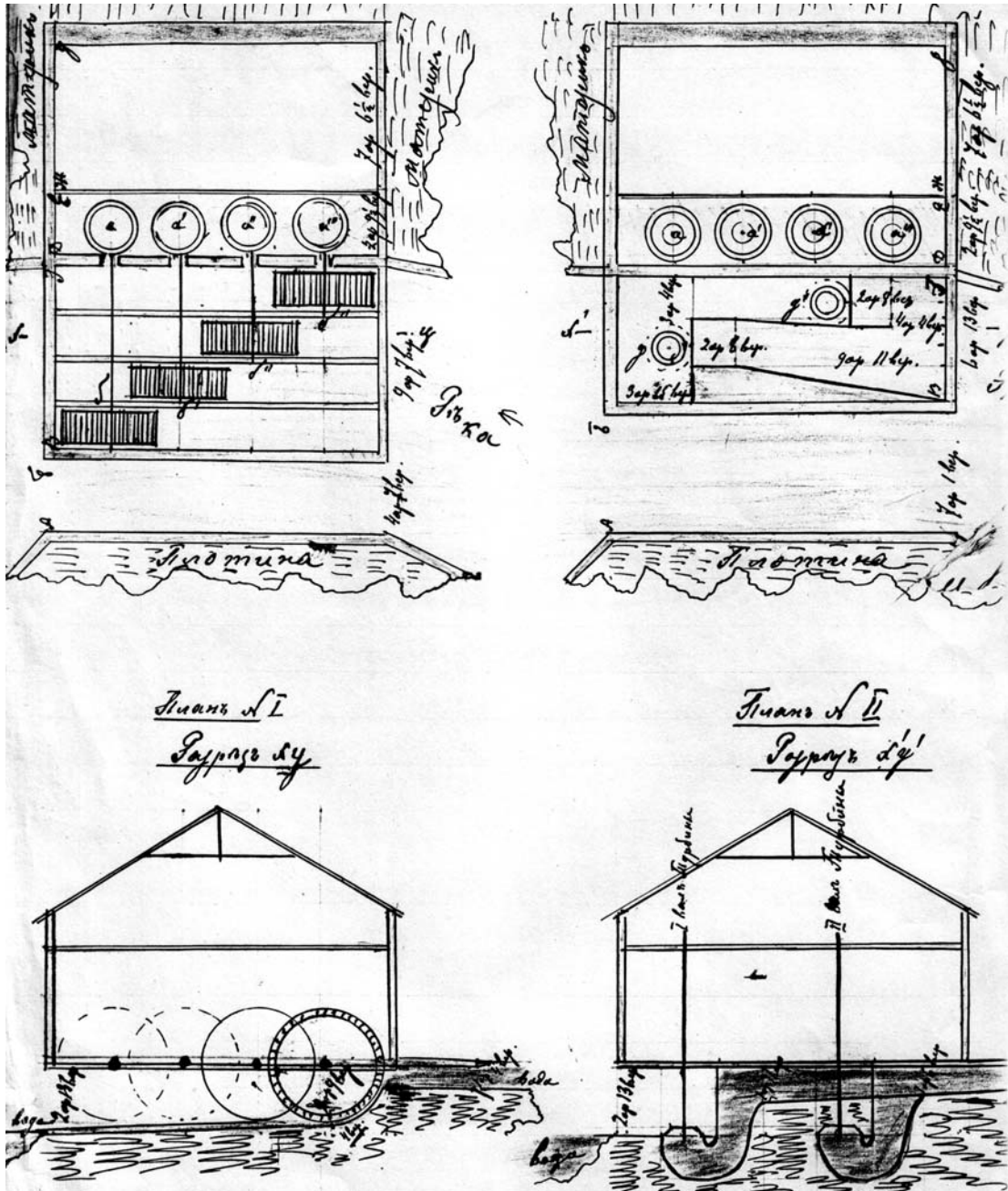
Наприкінці XIX століття вітряки й водяні млини були потіснені принципово новими механічними пристроями для переробки зерна, які працювали вже за допомогою пари або пального й вигляд яких докорінно змінився. Саме тоді патріархальний

побут почав зникати, а цивілізація значно пришвидшила кроки. І тоді ж таки стався сплеск інтересу до народної культури. Творча інтелігенція – письменники й художники, а також просто освічені люди стали збирачами предметів етнографії. Наприклад, видатний діяч на ниві юриспруденції Дмитро Ровинський об'їздив усю Росію й зібрав неперевершену й досі колекцію лубка – своєрідного виду народної художньої творчості. Збирачами були текстильний магнат і меценат Сава Морозов, княгиня Марія Тенішева, цукрозаводчик і відомий філантроп Іван Харитоненко, а художники й поетів – Ілля Рєпін і Василь Полєнов, Василь Суриков і Сергій Васильківський, Микола Самокиш...

Сторінки, присвячені млинам, залишили й письменники. Одним з них був Сергій Аксаков, який у повісті «Детские годы Багрова-внука» написав: «Не менее любопытным впечатлением было, когда отец привел меня на мельницу, о которой я не имел никакого понятия. Я увидел падающую из каузной трубы струю воды прямо на водяное колесо, позеленевшее от мокроты, ворочавшееся довольно медленно, все в брызгах и пене; шум воды смешивался с каким-то другим гудением и шипением».

Красою млинів, цих мальовничих народних споруд, російські письменники захоплювалися й пізніше, уже у XX столітті. Наприклад, прозаїк і поет Сергій Кличков, безмежно закоханий у свою річку, ліс, у циклі поезій «Кольцо лады» помістив

¹⁵ Материалы для статистико-экономического описания Харьковского уезда. – Харьков, 1884. – Вып. 1. – С.178.

Проект перебудови водяного млина на турбінний на р. Айдарі
поблизу слободи Танюшевки Старобільського повіту, дворянина П.Н. Харина.
1892 р. Із фондів ДАХО

чудовий вірш «Мельница в лесу», де є такі рядки:

*Только слышно, как с плотины
В пене падает река -
Как шумит колючий ельник,
Плачет в ельнике сова...*

У його оригінальному романі «Чертухинский балакирь» теж присутній млин, а один з розділів так і називається – «Боровая мельница».

Друг Кличкова Сергій Єсенін усвоїв поемі «Анна Снегина» теж змалював привабливими барвами й мірошника, і самий млин:

*И вот я на мельнице...
Ельник
Осыпан свечьми светляков.*

Тільки не зрозуміло, який саме млин мав на увазі поет: вітряк чи водяний?

Українська література в часи свого національного відродження також не стояла осторонь питань етнографії. Піонером цієї хвилі був поет, який народився в Охтирці, але працював і до самої смерті жив у Харкові, чиновник з поетичною душею – Яків Щоголів. Його поезія посправжньому народна, у ній чимало етнографічного матеріалу, що видно вже із самих назв як окремих віршів – «Косарі», «Ткач», «Запорожець», «Хата», «Степ», так і цілих збірок – «Ворскло», «Слобожанщина». Є у нього твори й про водяні млини, один з них – вірш-оповідання «Климентові млини», у якому є такі рядки:

*А бір стоїть, як і стояв,
Стоїть, - нікуди не двигнеться,*

*І мох коріння поснував,
І як лилося, Ворскло, летється...
На йому ще з старовини,
Уперши в дно свою державу,
Гудуть Климентові млини
І літо й зиму без угаву.*

Тема водяних млинів знайшла відображення й у творчості Євгена Гребінки, Леоніда Глібова, і, звичайно, Івана Нечуя-Левицького.

Від письменників і поетів не відставали й художники. Українські художники-«передвижники» захоплювалися народними темами, їхні твори користувалися надзвичайною популярністю й репродукувалися в численних листівках.

У музеях Слобожанщини зберігаються картини художників-класиків, на яких зображені млини та вітряки, що зачаровують своєю затишністю й милою гармонійною красою. Багато художників-пейзажистів милувалися ними, і на думку спадають імена таких майстрів, як Василь Полєнов, Сергій Васильківський, Петро Левченко, Сергій Світославський, Антон Монастирський.

Наприкінці ХХ століття ностальгія за втраченою красою проявилася з новою силою. Наприклад, Володимир Солоухін, закоханий у старожитності (ікони, дзвони, церкви тощо), звернув увагу на письменника Сергія Аксакова, на його Бугуруслан, де той мав маєток з млином на ставку, навіть написав нарис «Аксаковские места». А відомий російський мандрівник та етнограф Василь Песков об'їздив усю Росію в пошуках млина, та марно – не знайшов його.

В.Д. Поленов. Старый млин. 1880 р.

Климентові млини

Ростислав Рибальченко

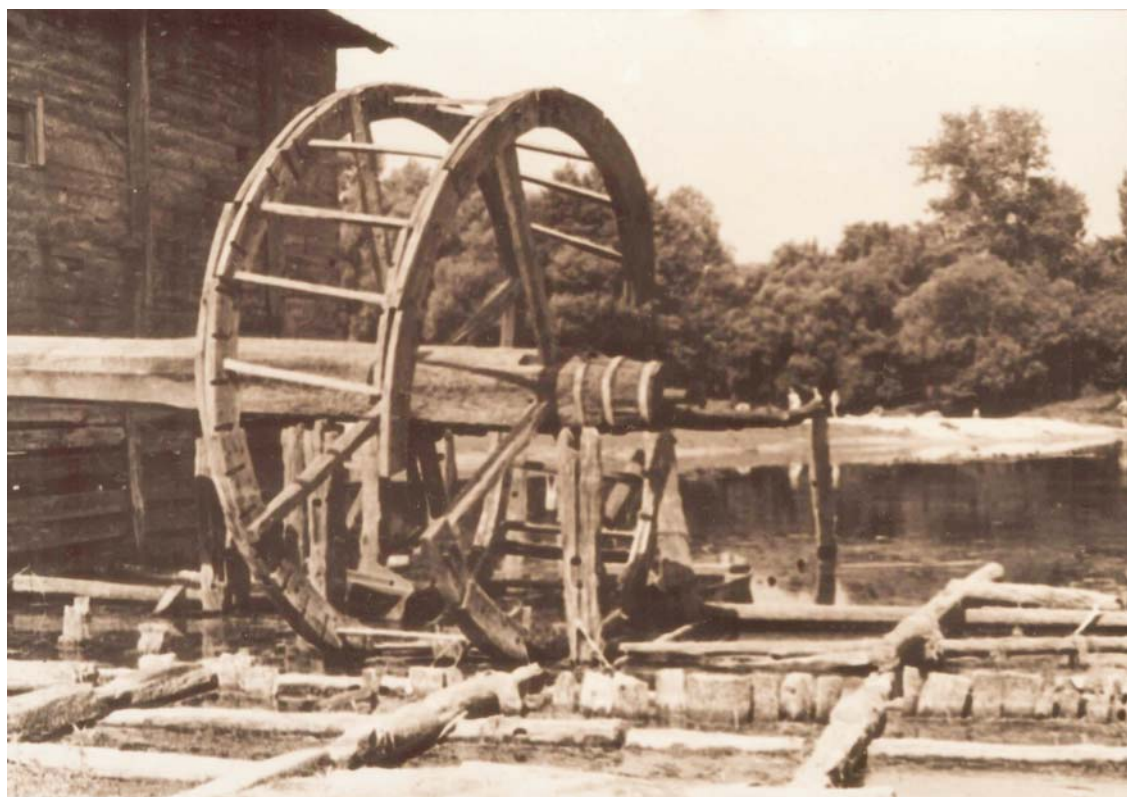
Перше враження у житті – незабутнє, воно врізається в пам'ять з усіма своїми подробицями, звуками, барвами... Так сталося в мене з млинами й вітряками. Ще в дитинстві, до війни, я побачив діючий вітряк, і це було диво. А потім, коли був з батьками в Савинцях, що біля Дінця, хтось показав на чорні стовпи, які стирчали з води, де була заводь, і сказав, що на цьому місці стояв водяний млин з великим

колесом. І хоч хотілося побачити ці споруди, їхню роботу, та вже тоді їх не було. Довелося побачити водяні млини тільки в альбомах художників.

Займаючись літературою, я зацікавився Яковом Щоголівим, його «слобожанськими» темами й натрапив на його вірш «Климентові млини». Минуло ще кілька років, і тема млинів виринула для мене знову. А було так.

Водяний млин поблизу села Климентового Охтирського району Сумської області.
1968 р. Фото Р.К. Рибальченка

Колесо того самого млина

У 1968 році мій товариш – Анатолій Овчаренко, який мав тоді престижний мотоцикл «Ява» та об'їздив чимало місць, прийшов до мене й запропонував з'їздити у Климентове, скупатися у Ворсклі, вода якої така прозора, що видно п'яти, і подивитися на млин, ще майже цілий.

Млин стояв на осяяній сонцем піщаній косі, поруч була калюжа, а за млином, на відстані приблизно ста метрів, – річка, що густо поросла верболозом і вже давно змінила своє русло, покинувши млин.

Це була велика будівля – млинова комора під залізним дахом, складена з тесаних дубових колод, почорнілих від часу, замкнена на іржавий замок. Поруч з коморою було прилаштовано велике мли-

нове колесо з лопатками, немовби нанизане на круглий стовбур, який проходив крізь стіну.

Побачений нами млин у Климентовому зовсім не нагадував ті невеличкі мальовничі млини, що зображувалися на картинах художників XIX століття. Це був великий і потужний млин, схожий на якесь невелике підприємство. Саме в такому контексті, до речі, і сприймав млини Я. Щоголів.

Приїхавши додому, я проявив фотоплівку й надрукував світлини, а пізніше по одній з них намалював картину на спомин про цю щасливу подорож.

Із часом, коли я почав вивчати українську етнографію, дійшла в мене черга й до водяних млинів. Знайшов світліну 1968 року,

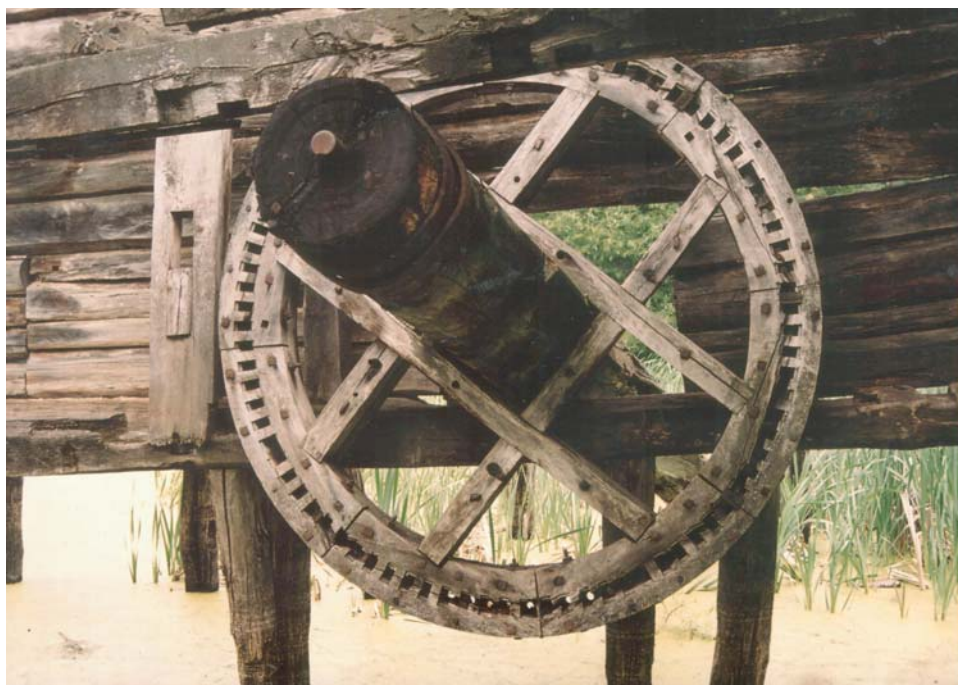
вдивлявся в репродукції млинів, надруковані в альбомах і на листівках. Нестерпним стало бажання знову відвідати старого знайомого – млин у Климентовому. Улітку минулого року мій син Сергій зі своїм родичем Сергієм Болубом саме збиралися їхати до Охтирки, і я попросив їх заїхати у Климентове й з'ясувати долю млина, який я бачив у 1968 році.

Через день вони повернулися й розповіли: «Млин є, але тільки його залишки. Колеса немає, виробниче приміщення напівзруйноване, даху немає, а єдине, що нагадувало млин, – коліща із зубцями, насаджене на вал із середини, під будівлею – калюжа».

Довелося мені зробити також і «кабінетне» відкриття. Роздивляючись млини на картині П.О. Левченка в альбомі (Київ, «Мистецтво», 1984 р.), я звернув увагу на

один з них і, порівнявши його з млином на моїй світлині 1968 року, я ледве не вигукнув: «Та це ж Климентові млини!» І будівлі були ті ж самі – великі за розміром, і річка за ними поросла вже вербами, і калюжа поруч, і затишний настрій Климентового.

У наш індустріальний час немає вже тієї мальовничої України – вона збереглася лише на картинах, листівках, світлинах і в літературі. Зникла назавжди, немов Атлантида, немов райський Едем. Дивуєшся її красі: хатини, містки, тини, клуні, вітряки і млини – усе було надзвичайно гармонійно поєднане з навколишнім ландшафтом, не дисонувало з ним. І все це було створено простими людьми, без фахової освіти, часом майже неграмотними, які, можливо, й не задумувалися про красу, – творили і все. Звідкіля це? Мабуть, краса від початку жила в людині, була внутрішньо властива їй.

Залишки млина в Климентовому. 2005 р. Фото С.Р. Рибальченка

ВІТРЯКИ НА СЛОБОЖАНЩИНІ

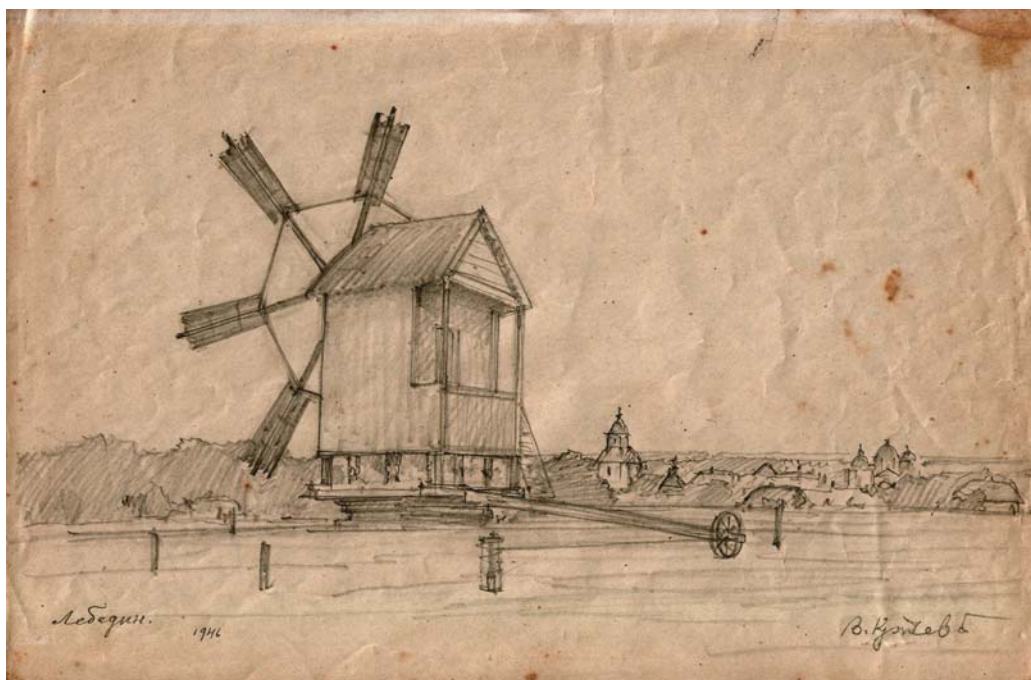

С.І. Васильківський. Вітряки на Журавлівці. Із фондів Харківського художнього музею

Спороди, які використовують корисну енергію вітру для переробки зерна на борошно і крупи, називаються вітряками (вітряними млинами). Вітряки будувалися в місцевостях, де не було великих річок для водяних млинів. Важко сказати, коли саме з'явилися вітряки на українських землях. Письмові згадки про вітряні млини знаходимо в документах XVIII століття. У 1781–1782 роках російський природознавець і мандрівник академік Василь

«множество». Вітряки тоді були нерухомі, оскільки не мали пристрою для повертання крил за напрямком вітру. В. Зуєв бачив різні типи вітряків, які нагадували йому «домик, поставлений на столе». Рух таких вітряків здійснювався на стовпі. Такі млини «походять на голландскую ветрянную мельницу, но легче, можно перевозить с места на место». В. Зуєв зробив малюнки цих вітряків і, таким чином, залишив нам унікальний і точний документ.

*В.Г. Кричевський. Вітряк у Лебедині. 1946 р.
Із фондів Лебединського художнього музею*

Зуєв здійснив подорож від Петербурга до Херсона. Його шлях пролягав через Липці, Харків, Мерчик, Валки, Полтаву, Кременчук, Бородаївку, Нікополь, Херсон. У своєму звіті про цю подорож В. Зуєв уперше згадував про вітряки між Полтавою і Кременчуком і зазначав, що він бачив їх тут

Роком пізніше В. Зуєва вітряки вивчав І.А. Шафонський. За його свідченнями, у Південній Чернігівщині та північній частині Полтавщини вітряки були дуже поширені, й у двох повітах намісництва він нарахував їх близько двох з половиною тисяч.

В.В. Кричевський. Вітряки. 1976 р. Із фондів Лебединського художнього музею

Приділяв увагу вітрякам також київський губернатор Іван Фундуклей, який зазначав, що водяні млини були поширені в Уманському та Сквирському повітах, а вітряки – у Звенигородському, Чигиринському, Черкаському та Канівському повітах.

Наприкінці XVIII століття в Харківському намісництві було тільки 100 вітряків, що майже в 15 разів менше ніж водяних млинів. Це можна пояснити, очевидно, тим, що лише в часи Катерини II була скасована вимога щодо надання дозвільних документів на будівництво вітряків. До

того ж хліборобство в багатьох поселеннях Слобідської України було розвинене досить слабо, що почасти було пов'язано з необхідністю для її мешканців вести напіввійськовий спосіб життя. Однак із часом населення зростало, і водяні млини (переважно в степових повітах Харківської губернії) поступово перестали справлятися з виготовленням необхідної для жителів кількості борошна. У великих слободах Зміївського, Куп'янського й Старобільського повітів кількість вітряків сягала 40, а то й більше. Будувалися вони на вигінних землях, які в кожному селищі

обов'язково відводилися для випасання худоби і, як правило, являли собою непридатні землі та круті схили. У більшості казенних поселень практично всі млини належали громаді, тому з них рідко брали мито (лише у випадку, коли млин належав сторонній для громади людині). Така плата могла становити до 1 руб. на рік. Інша річ – повітові міста. Наприклад, у 1811 р. Лебе-

динська міська дума нарахувала на міській вигінній землі понад 60 вітряків й ухвалила збирати з їхніх власників по 2 руб. на рік¹.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, коли спалахнув інтерес до народного мистецтва й етнографії, вітряки і млини знову опинилися в полі зору дослідників. Їм приділяли увагу Федір Вовк, Микола Сумцов й особливо Стефан Таранушенко.

С.І. Васильківський. Вітряки на Журавлівці. Із фондів Харківського художнього музею

¹ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 18. – Од. зб. 19. – Арк. 1.

Перу останнього належить наукове дослідження вітряків, які на той час уже почали зникати. Цей учений-етнограф наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ століття об'їздив усю Україну з метою відшукати вітряки, ці зникаючі релікти сільського побуту. Він забирався в глухі куточки Полісся, розпитував людей і як наслідок – зібрав унікальний матеріал: фотографії, креслення, обміри, описи вітряків. Однак йому вдалося оприлюднити лише частину свого дослідження.

С. Таранушенко виявив п'ять типів вітряків і з жалем писав, що деякі з них

йому довелося бачити тільки на фотографіях: «...це були рідкісні споруди, які несли в собі відгомін типів і форм, забутих новітніми майстрами...». С. Таранушенко висловив думку, що архітектурні форми й конструктивні елементи вітряків мають багато спільного з формами конструкцій замкових чотири- або восьмигранних башт. «Коли постало завдання збудувати вітряк, теслям не треба було ламати голову, вигадувати нові форми і конструкції. Вони повторювали у вітряку звичні форми замкової конструкції». Чотиригранні вітряки повторювали також форму народної

В.Е. Фавр. Вітряки. Із фондів Харківського художнього музею

В.І. Зарубін. Вітряки. Із фондів Харківського художнього музею

дерев'яної споруди – хати, комори, до-тримуючись споконвічних традицій. Були й восьмигранні зруби вітряків, поширені в сільському будівництві в Закарпатті (гуцульська колиба, польські клуні, церкви та дзвіниці).

Таким чином, у вітряках простежуються традиційні форми, які враховували особливості відповідних регіонів. Більше того, С. Таранушенко дійшов висновку, що відмінності у формах вітряків спостерігалися

в кожному повіті. Так, наприклад, у Харківській губернії нараховувалося декілька типів вітряків. Очевидно, теслярі, які спеціалізувалися на будівництві вітряків, походили з місцевих людей, що об'єднувалися у бригади з 3–5 осіб і будували вітряки на замовлення як у своєму селі, так і в сусідніх селах. Такі самі бригади існували і для будівництва, наприклад, млинів, церков тощо. Тож у силуетах вітряків проглядалися регіональні традиції.

*Невідомий художник. Вітряк. Друга половина XIX ст.
Із фондів Харківського художнього музею*

Конструкції вітряка економічні, прості й виправдані часом і досвідом. Основними частинами його були крила, вал, колесо з «калачками», веретено, жорна для розмелювання зерна, регулятор помолу, водило. Жорна були єдиною привізною деталлю й виготовлялися зі спеціального каменю (граніту) з борозенками. Жорна продавалися на ярмарках, а каміння для них видобували лише в деяких селах Слобідської України. Відомо, що це були Липці Харківського повіту, Кам'яна Яруга Зміївського повіту, Глибока Долина Ізюмського повіту. Ті жорна ще й тепер можна зустріти по селах Слобожанщини.

З усіх споруд господарського призначення вітряки й млини на річках були найбільш привабливими, романтичними, «живими». Вони органічно вписувалися

у довколишнє природне середовище, доповнювали його, робили мальовничішим і затишнішим. І все це – біленькі хати, укриті очеретом або соломою, дерев'яні церкви, водяні млини й вітряки, містки, тини – було таким людським, затишним і теплим. Зазначені атрибути людського існування не були привнесеними іззовні, чужими, а становили єдине ціле з ландшафтом, робили пейзаж мальовничим, без елементів суму й запустіння.

Невідомі майстри зводили вітряки з почуттям міри, пропорції їх диктувалися природою, ішли від серця. І ця краса була повсякденним тлом для селян, вони не помічали її, вона була звичною, як вода, яку вони пили, як повітря, яким дихали. Тарас Шевченко, як художня натура, не міг пройти повз такі мальовничі атрибути

*Невідомий художник. Напівзруйнований вітряк поблизу м. Змієва. Середина ХХ ст.
Із фондів Зміївського краєзнавчого музею*

*Невідомий художник. Народний лубок.
Із фондів Харківського музею народного мистецтва*

сільського пейзажу. Так, у повісті «Наймичка» він писав, що майже кожне село в Малоросії мало більшу чи меншу кількість вітряків: «...и как приветливо они машут своими крыльями утомленному путнику...». У повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали»: «За селом на отлогой возвышенности махали крыльями, как будто жаркий спор вели между собой, две ветряные мельницы...».

Поетичній красі вітряка віддали данину багато письменників-класиків. Можна написати спеціальну працю – «Вітряки і млини в мистецтві». Образ мірошника

в художній літературі – один з найпоширеніших, очевидно, через те, що його діяльність відіграла важливу соціальну роль у селі. І не випадково цей образ подався в позитивному ключі, іноді з гумористичним забарвленням, що взагалі притаманне українському менталітету (згадаймо водевіль «Кум-мірошник, або Сатана в бочці» В. Дмитренка). Мірошники, як і ковалі, – завжди кремезні, фізично сильні, щирі, широкі натури; вони й не могли бути інакшими, бо люди відвернулися б від похмурих людей.

Прізвища від цієї професії – Мельник, Мельниченко, Мірошніченко тощо – укорінилися і стали одними з найпоширеніших, як і Коваль, Колісник, Гончар, Коцар, Тертишник.

Історія вітряка – це частка багатогранної історії українського побуту, етнографічної культури. Вона не обірвалася вмить, а продовжувалась навіть до 40-х років ХХ століття, хоча кількість вітряків на той час значно скоротилася.

Вітряк – чисто утилітарна споруда для переробки зерна – швидко переріс у явище, позначене багатьма рисами, віддаленими від його початкової сутності. Вітряки – це частина людського співжиття, спілкування. Він був «форумом», де завжди булолюдно, де можна було почути новини, зустріти знайомих. Біля вітряка збиралася молодь, це було улюблене місце побачень. Вітряк, який завжди стояв на пагорбі, немовби відкривав людям світ, давав можливість милуватися краєвидом, пробуджував естетичні почуття, розширював кругозір. Церква й вітряк були епіцентром людської спільноти – села, хутора. Вітряк немов олюднював усю місцевість; коли ж він махав крилами, то ставав неначе живою істотою.

Вітряк, як і переважна більшість споруд господарського призначення, був екологічною спорудою. Він не спричиняв гуркоту, лише вітер шелестів у лопастях його крил, а всередині вітряк увесь здригався від роботи дерев'яних механізмів, і борошняний пил укривав усе; запах борошна, приємний і дразливий, можна було відчутитільки тут.

Вітряки активно працювали восени та навесні, коли вітри були постійними й по-

*Перший з уцілілих вітряків
у с. Воскресенівці Богодухівського району.
2006 р. Фото А. Парамонова*

тужними. Раніше на Слобожанщині вітрам було де розгулятися. Багато дерев у лісах повирубували, а про нові лісонасадження ніхто не дбав, і вітри, бувало, здіймали хмари піску. Це тепер уся Україна й частина Росії вкрилися квадратами лісосмуг.

*Лотки для мішків вітряка
у Воскресенівці. 2006 р.
Фото А. Пармонова.*

*Колесо другого вітряка у Воскресенівці.
2006 р. Фото А. Пармонова*

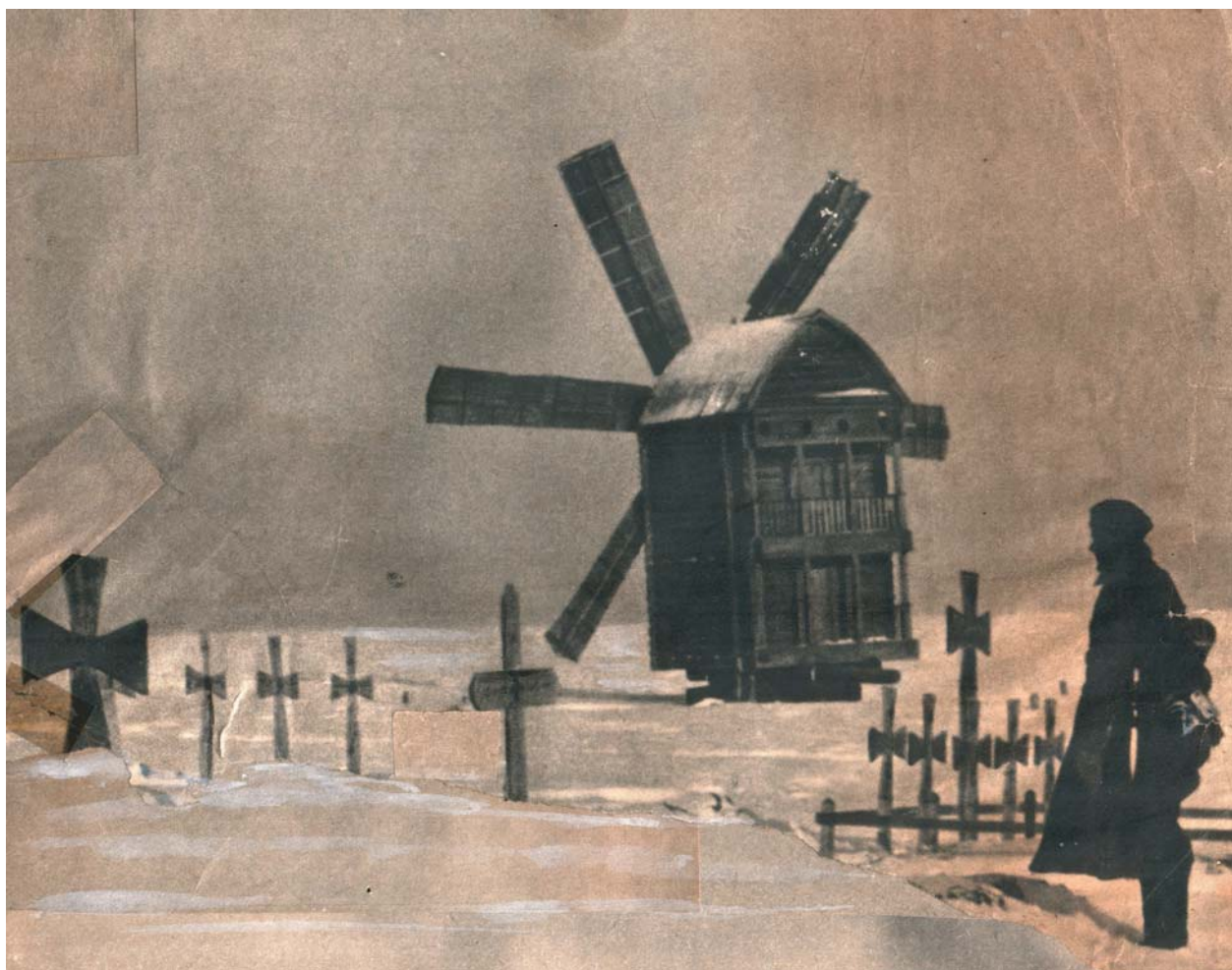

*Млинові жорна вітряка
у Воскресенівці. 2006 р.
Фото А. Пармонова*

*Другий з уцілих вітряків поблизу с. Воскресенівки Богодухівського району. 2006 р.
Фото А. Парамонова*

*Німецький солдат прийшов на кладовище навідати своїх загиблих товаришів.
Січень 1942 р. Харківська область. Фотографія з німецького журналу*

Новітнє виробництво зосереджувалося у великих містах – Харкові, Полтаві, Катеринославі. А вітряки продовжували задовольняти потребу в продукції зернопереробки віддалених сіл і хуторів і тому, мабуть, залишилися у спадок кінцю ХХ століття. Щоправда, інколи траплялися диваки, які й у ХХ столітті застосовували вітряки вже для сучасного виробництва.

Наприклад, столяр за фахом Яків Петрович Філін на третьому поверсі свого будинку влаштував вітряк, який приводив у дію динамо-машину, від якої заряджались акумулятори, а від них уже приводилися в рух машини столярної майстерні².

І досі вигляд вітряка, особливо коли він крутить своїми велетенськими крилами і схожий на живого, справляє незабутнє

² ДАХО. – Ф. 4. – Оп. 138. – Од. зб. 329. – Арк. 1–5.

враження. Це одна з небагатьох споруд, яка так оживляє навколишній простір.

Громадянська війна чорним вихором пронеслась колишньою Російською імперією, знищивши майже всі досягнення молодого капіталізму. Залізничі ледве працювали, промисловість лежала в руїнах, а по селах ще залишались вітряки. Після проведеної колективізації (1930-ті рр.) вітряки прислужилися новоствореним колгоспам, їх відремонтували, і вони стали суттєвим компонентом у господарстві. Вітряки не тільки мололи зерно на борошно, їх використовували для шеретування гречки, проса, виготовлення пшеничної та гречаної крупів, а також олії.

Згодом у місцевостях, які електрифікувалися, почали переходити на млинарство за допомогою електрики, а використовувати вітряки вже стали соромитися – як не-як архаїка.

Спалахнула Велика Вітчизняна війна, і країна знову занурилася в темряву, особливо окуповані райони. Люди опинилися немов у печерному віці: не було сірників, мила, одягу, освітлення, та й змолоти борошно було ніде. І знову стали відроджуватися вітряки. Тоді були також дуже поширені індивідуальні ручні млиночки, зробити які було нескладно.

Під час німецької окупації згадали про вітряки, які ще не були знищені більшовицькою владою. Вони самотньо стояли край села й чекали на господаря. Вітряки відремонтували, і вони знову замахали крилами. Поет Анатолій Жигулін, який був свідком окупації, написав такий вірш:

*Машут крильями мельниці
В сорок третьем году.
В чистом поле чернеются
На горе, на виду.*

*За холодными хатами
Ветра зимнего стон.
От бывших элеваторов
Обгорелый бетон.*

*Но пока не рассеется,
Не откатится враг -
Машут крильями мельниці
В черноземных степях.*

Потрапило зображення нашого слобожанського вітряка з Харківщини й на шпальти німецького журналу, і ця світлина вражає не тільки майстерністю її виконання, а й філософським змістом. Німецький солдат, погано одягнений, у пілотці й тоненькій шинелі, прямував засніженим степом, а крижаний східний вітер пролизував до кісток. Раптом перед очима в солдата постала споруда вітряка, а поруч з нею – могили з хрестами, де були поховані його побратими. Солдат зупинився і стояв у задумі. Може, тоді він уперше усвідомив усю безглуздість війни.

Нині на Слобідській Україні вітряків майже не залишилося. Стоять вони, здебільшого напівзруйновані, у Воскресенівці та Великій Писарівці Богодухівського повіту, у Великій Чернещині Куп'янського повіту, десь у полях Ізюмського повіту, там, де зараз ГПЗ «Степок», та в інших місцях. Лише один притулився до музею у Краснограді, так то й не Слобожанщина, а Полтавщина. Небагато!

І тому, коли художник історичного музею Ю.О. Тютюнник повідомив співробітників видавництва «Курсор», що в Богодухівському районі є вітряк, А.А. Гуськов, Ю.О. Шевченко та Р.К. Рибальченко, не відкладаючи справу надовго, виїхали на пошуки його. Загубився вітряк у маленькому селі Палянички; він був без крил і нагадував скелет риби: усі дошки обшивки були зідрані, залишилися тільки обв'язка, колесо й вал. Працював цей вітряк ще

Вітряк біля Червоноградського краєзнавчого музею. 2006 р. Фото А. Парамонова

в 1920-х роках, потім за часів колективізації, навіть у 1950-х роках. А коли колгосп став економічно міцним і до нього підвели електрику, вітряк замовк назавжди. Епоха вітряків відійшла назавжди, хоча вони довго трималися за своє життя.

Зараз висловлюються думки, що вітряки можна використовувати й сьогодні: дешева енергія вітру, екологічно чисте виробництво. Та сучасні потреби населення в продукції зернопереробних підприємств можуть задовольнити тільки потужні виробництва, які за добу можуть переробляти до 300 тонн зерна, мають великі його запаси. У кожній області є потужні центри такого роду, продукція яких відзначається високою якістю. У Харківській області це Новопокровський завод (с. Новопокровка Чугуївського району). Є багато й інших, менш потужних підприємств, кількість яких навіть перевищує потреби області. Проте пристрої, які використовують енергію вітру, уже досить часто й ефективно використовуються в невеликих приватних господарствах, зокрема як мініелектростанції.

Прикро, що млини й вітряки, ці пам'ятки народної будівельної культури, майже всі зникли з лиця нашої землі, що ми не цінуємо минулого, без якого неможливо просуватися вперед. Ці давні атрибути колишнього побуту українського народу ще існують у музеях, як, наприклад, у Пирогові під Києвом, на фотографіях, кресленнях, стали об'єктом вивчення етнографів, але ж цього так замало.

*Три вітряки стояли край села,
Такі старі, що хліба не просили,
Розтративши давно останні сили,
Не ждали вже ні вітру, ні тепла.*

Тому в душах людей, особливо творчої інтелігенції, художників, жевріє ностальгія, хоча, може, і недоречна в наш стрімкий комп'ютерний час, за цими мальовничими й поетичними пам'ятками минулого. Наприклад, харківський художник Микола Дороднов у 1970–1980-х роках їздив Слобожанщиною, відшукував залишки об'єктів народної архітектури і змальовував їх.

Тепер, коли вітряків залишились одиниці, ці предмети народної етнографії почали викликати справжній бум, настало, можна сказати, друге життя вітряків. Так, елементи їх пристосовують для оздоблення інтер'єрів ресторанів і кав'ярень; самі ж вітряки, відновлені й реставровані, використовують як рекламу кав'ярень, що часто можна побачити на трасі Полтава – Київ. У Харкові є навіть ресторан «Млин» з відповідною атрибутикою (хоча назва «млин» і не зовсім точна, бо рекламою ресторану слугує вітряк). Силует вітряка використано й у рекламі славетного французького вар'єте «Мулен-Руж».

Завдяки своїй надзвичайній мальовничості, здатності органічно вписуватися в пейзаж і доповнювати його, вітряки посіли значне місце в мистецтві. Згадаймо знову-таки твори Тараса Шевченка «Катерина», «Казка». Його сучасник, ілюстратор першого видання «Кобзаря» Василь Штернберг, улітку 1836 року відвідав Київщину та Чернігівщину й під враженням від українських краєвидів з вітряками створив картину «Вітряк у степу». Захоплювалися вітряками багато художників кінця XIX – початку XX століття: Іван Айвазовський, Архип Куїнджі, Ян Станіславський, Сергій Світославський, Петро Левченко, Ілля Шулъга та ін.

Особливе місце посідає альбом акварельних малюнків художника Деляфліза (XX ст.), з яких можна дістати детальне уявлення про зовнішній вигляд вітряків. У малюнках альбому є чимало досить цікавих елементів етнографізму, тому вони можуть бути використані науковцями для дослідження вітряків як об'єктів народної побутової архітектури.

Наприкінці XIX – на початку XX століття набуло великого розвитку видавництво поштових листівок, на яких, між іншим, зображувалися типи вітряків, характерних

Колесо і веретено вітряка в Червоноградському краєзнавчому музеї. 2006 р. Фото А. Парамонова

для тих чи інших районів, а також численні варіанти основних типів цих об'єктів. Поштові листівки також можуть стати темою спеціального дослідження.

Таким чином, вітряками більше милувалися, а дослідженням їх майже ніхто не займався. Вважали, що це суто прагматич-

не явище – вітряк, хоча мальовниче, затишне і привабливе. Та коли наприкінці ХІХ століття почала розвиватися така галузь історичної науки, як етнографія, на тлі зацікавлення всім народним мистецтвом звернули увагу й на млини, зокрема на вітряки.

*Листівка «Малоросійські типи».
Початок ХХ століття*

*ШИНКИ ТА НАПОЇ
СЛОБОЖАНЩИНИ
(незаангажований погляд)*

*Невідомий український художник. Народна сцена. Друга половина XIX ст.
Із фондів Харківського художнього музею*

Нащо горілку вигадали, коли б її не пити

Григорій Квітка-Основ'яненко

Спиртні напої, споконвічні супутники людства, здатні надавати людині те, чого їй інколи не вистачає – веселості, сміливості, красномовства, розкутості, допомагати їй позбутися зайвого й умовного, тобто стати самою собою. Горілка може також і лікувати, бо чимало ліків готуються на основі спирту. Проте зловживання нею, навіть просте порушення міри, часто приносить багато лиха й горя. Та як би не лаяли і проклинали спиртні напої, вони – невід'ємна частина побутової культури. Недаремно Омар-Хайям – персько-таджицький учений і поет – оспівував радість, яку приносить вино, посягаючи цим на заборони ісламу.

Історична наука стверджує, що горілка потрапила до Європи від арабів у XII столітті, але особливо поширення вона тоді не мала, і середньовіччя минуло під знаком вина й пива – теж дуже давніх, але місцевих напоїв. У старопольському (а точніше старобілоруському) побуті, який так яскраво змалював Адам Міцкевич у поемі «Пан Тадеуш», знаходимо гімн вину:

*Гервазій давні тут пригадує часи:
Велить од кунтушів подати пояси,
І ними із льохів корчемних три барила
Поквапно добува: в однім горілка біла,
І пиво в другому, а в третім -
мед старий.*

*Враз бризнуло струмків і засіяло три:
Один - як золото, як срібло
другий лите,*

А третій - наче кров.

(Переклад Максима Рильського).

Горілка згадувалася ще в Новгородському літописі XVI століття. У Західній Європі міцний алкогольний напій був одержаний у середині XVI століття шляхом перегонки вина, а вже наприкінці того ж століття вживався по всій Європі – «джин вилетів з пляшки». Цей алкогольний напій став називатися «водкою», вірогідно, від польського слова *wódka* (на цій версії особливо наполягають поляки, вважаючи її, очевидно, предметом своєї національної гордості). Саме в Польщі було швидко налагоджено значне виробництво цього напою. Звідти *wódka* (горілка) швидко поширилася на Україну й Росію. На Слобожанщині вона аж до кінця XIX століття в офіційних документах іменувалася «хлібне вино», а в побуті називалася по-різному: «міцне вино», «перегінне вино», «перегар», «гаряче вино», «гірке вино» тощо. Походження назви «хлібне вино» просте: цей міцний напій готувався з хлібного зерна, поява надлишків якого в господарстві вимагала швидкої переробки.

На Русі шинки (кабаки) були введені в XVI столітті за зразком татарських заїжджих дворів, у яких подавалися міцні напої, а в 1533 р. в Москві був відкритий перший «царєв кабак», що належав царській казни. Але «по-справжньому» вживати горілку росіяни почали лише за часів Петра I. В алкогольній політиці Російської імперії можна виокремити чотири великі етапи, а саме: державна монополія на виробництво і продаж алкоголю (друга половина XVI ст. – 1765 р.), відкупна

Карта повітового міста Охтирки з двоверстною дистанцією питного відкупу. 1806 р. Із фондів ДАХО

система (оренда) (1765–1863 рр.), акцизна система (1863–1894 рр.) і державна винна монополія (1894–1917 рр.).

Наприкінці XVI – на початку XVIII століття численні хвилі переселенців почали заселяти степове Лівобережжя – Дике Поле. Колоністи засновували хутори, слободи, міста, і незабаром тут з'явилося напіввійськове соціально-політичне утво-

рення – Слобожанщина. Крім необхідного майна, переселенці приносили із собою свої культуру, вірування, традиції, звичаї і звички, життєвий досвід. Одним із таких звичаїв було куріння горілки («хлібного вина»), а також виготовлення слабоалкогольних напоїв – меду й пива. Це були основні напої слобожан.

Час від початку заселення Слобожанщини до 1765 року був «золотим віком» для горілки. Державна політика щодо мешканців цієї землі взагалі була досить ліберальною, оскільки прибуття людності в ці краї було надзвичайно вигідним для держави, адже переселенці становили міцний форпост для захисту її південних кордонів від дошкульних нападів татар і ногайців, які до цього безперешкодно контролювали Дике Поле. На заохочення переселенців була спрямована спеціальна пільгова політика. На першому місці в ній стояло право займати заїмки, тобто юридично закріплювати вільні землі за кожним, хто цього забажає, що було необхідно для швидкого розвитку

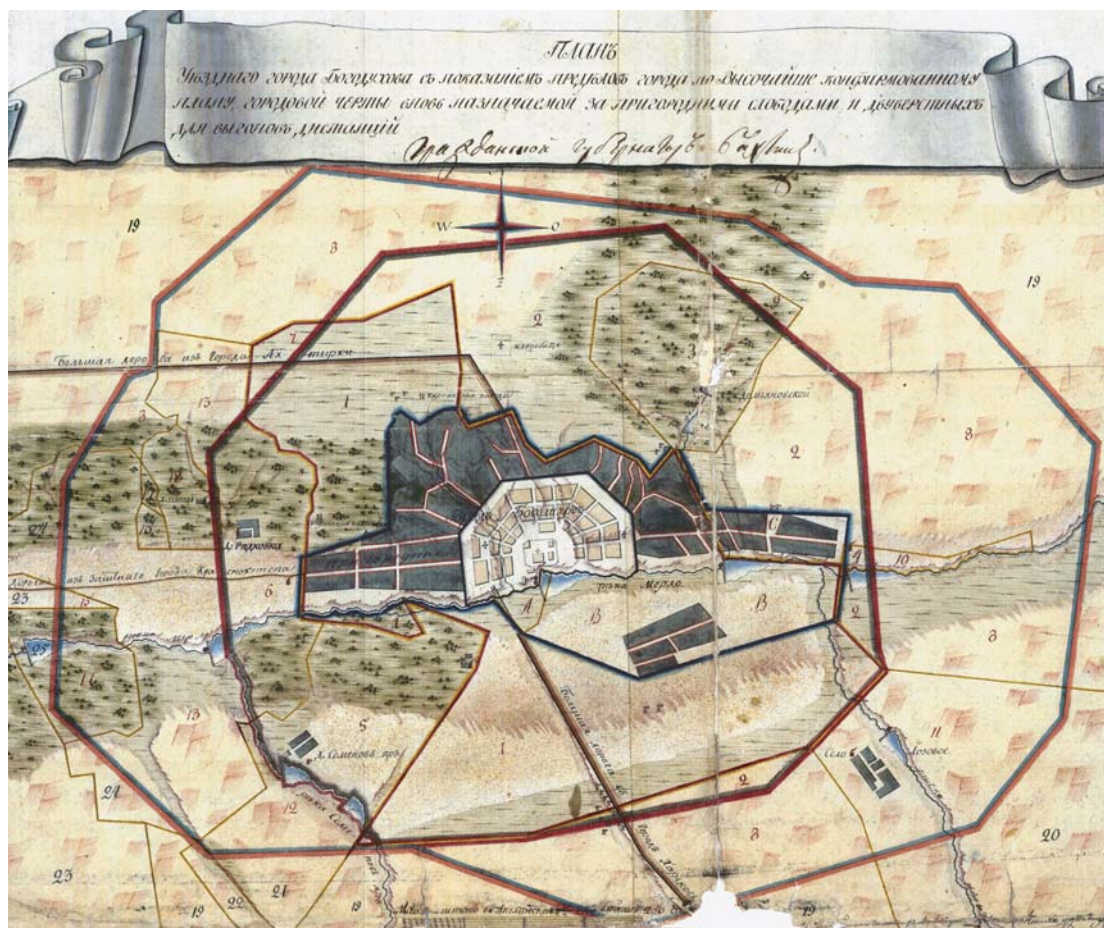
хліборобства. На другому місці стояло право вільного винокуріння, що давало змогу одержувати від хліборобства прибуток значно більший, ніж просто від продажу хліба. Уже в 1660-х роках в самому лише Харкові був 501 винний котел та 73 шинкові двори.

Головною сировиною для винокуріння було зерно – «хліб», завдяки чому напій

і одержав свою назву. Хліба тоді було багато, зібраний урожай перевищував власні потреби землеробів, багато його йшло на продаж. Як ми вже згадували, саме поява надлишків зерна, очевидно,

винного промислу, поширеного на Слобожанщині, мабуть, як ніде інде, відчувається й дотепер. Усі заходи щодо викоренення «домашніх гуралень» виявилися марними. Зараз, коли дозволено майже

Карта повітового міста Богодухова з двоверстною дистанцією питного відкupu. 1806 р. Із фондів ДАХО

і сприяла поширенню виробництва горілки. Технологія виготовлення «хлібного вина» була простою, на зразок теперішнього самогонваріння. Відсутність дріжджів компенсувалася використанням хмелю, який додавали в закваску на основі житнього борошна. Відлуння цього старо-

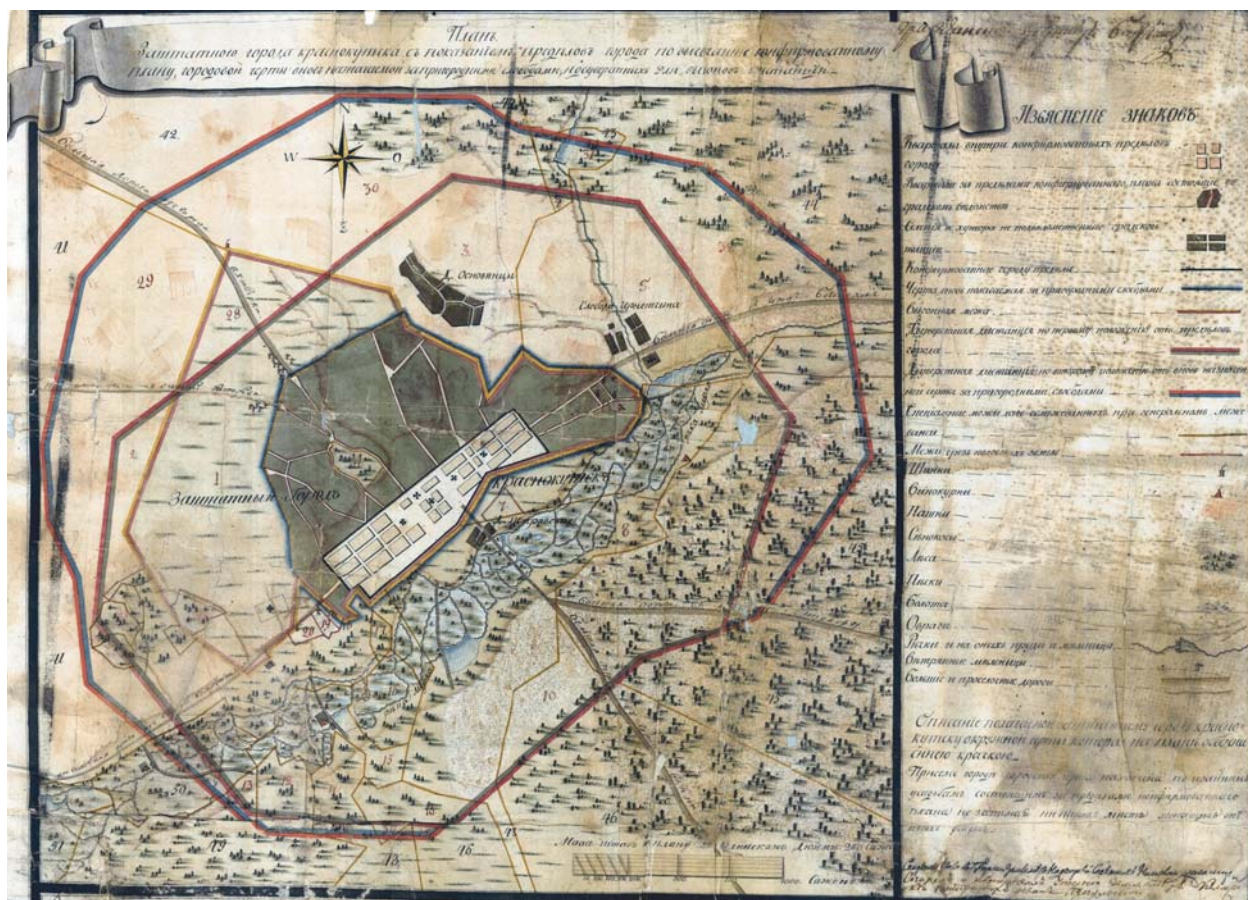
все, «зілля» є у продажу, а посібники з виготовлення самогону з наведенням старовинних рецептів стають бестселерами.

Уже на початку XIX століття багато поміщиків у Харківській губернії почали виробляти спирт з картоплі. Відомості про вирощування картоплі деякі з них

одержали з книги протоієрея А. Самборського, який був настоятелем посольської церкви в Лондоні. На відміну від більшості російських послів, він вивчав за кордоном побут, культуру, ремесла, хліборобство. Улюбленим заняттям А. Самборського стала агрономія, яку він вивчив досконало. До Росії протоієрей привіз удосконалені знаряддя й машини, насіння, домашню птицю та свиней, за що йому були вдячні землеробські товариства й навчальні ферми другої половини XIX століття.

Завдяки своїй прихисті до сільського господарства в 1787–1799 роках А. Самборський був дійсним і діяльним членом експедиції державного господарства¹. Він же організував і деякий час керував першою землеробською школою в Російській імперії – Практичною школою землеробства та сільського господарства. А. Самборський володів маєтком Кам'янка в Ізюмському повіті Харківської губернії, і його досліди були відомі багатьом місцевим поміщикам з передовими поглядами.

Карта заштатного міста Краснокутська Богодухівського повіту з двоверстною дистанцією півного відкupu. 1806 р. Із фондів ДАХО

¹ Розен А.Е. Записки декабриста. – Иркутск, 1984.

С.І. Васильківський. Корчма. Із фондів Харківського художнього музею

Послідовником А. Самборського став титулярний радник Василь Абаза, власник маєтку Дворічний Кут Харківського повіту. З 1802 року він, вивчивши працю А. Самборського, почав вирощувати картоплю за англійською методикою, одержуючи врожаї, удесятеро більші, ніж посадив. Водночас він був змушений шукати способи використання в домашньому господарстві таких багатих врожаїв, одним з яких стало винокуріння. В. Абаза розбивав картоплю на дрібні шматочки, використовуючи, очевидно, лопатки, розводив тричвертний затір водою, додавав, як й у звичайних випадках, лише два четверики

«хлебного дрозжева», тобто закваски із житнього борошна та хмелю, й одержував три відра гарного «получарного вина» з кожного затору. У ті часи таку саму кількість напою одержували й при використанні хліба².

Пізніше, коли почали розводити садки, сировиною для виготовлення алкогольних напоїв стали також солодкі ягоди, яблука, сливи. До речі, кальвадос, улюблений напій героїв Е.-М. Ремарка «Три товариша», – це яблучна горілка.

Асортимент горілчаних виробів тоді був незначний і залишався незмінним майже впродовж століття – «хлібне вино»,

² ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 10. – Од. зб. 60.

М. Пимоненко. Ярмарок. Із фондів Харківського художнього музею

сивуха, полугар і пінник, а серед маломіцних напоїв – пиво та мед. Сивуха вважалася найліпшою горілкою. Вона часто згадується в «Енеїді» Івана Котляревського в таких висловах: «Сивушку так, як брагу хлище»; «Медок, сивушку попова»; «Цебри сивушки там стояли // І браги повнії діжки». Зустрічається в літературі й пінник – недорога горілка, яку пили бурсаки і яку, звичайно ж, не міг обійти своєю увагою й І. Котляревський: «Еней з дороги налигався // І пінної так нахлистався, // Трохи не виперсь з нього дух». Згадки про пінник є в російського письменника початку ХІХ

століття Василя Нарезного («Бурсак», «Малорос», 1824 р.).

З погляду сучасних вимог до спиртних напоїв, увесь цей асортимент не витримував жодної критики: міцність горілки була невеликою, десь 25–30°, вона була погано очищена й мала специфічні «пахощі» самогону. Відмінність між різними видами горілки полягала, мабуть, у її очищенні, яке весь час удосконалювалося. На якість горілки впливали також індивідуальні особливості виробника.

Хоч українська горілка була тоді не дуже міцною, вона вважалася кращою ніж

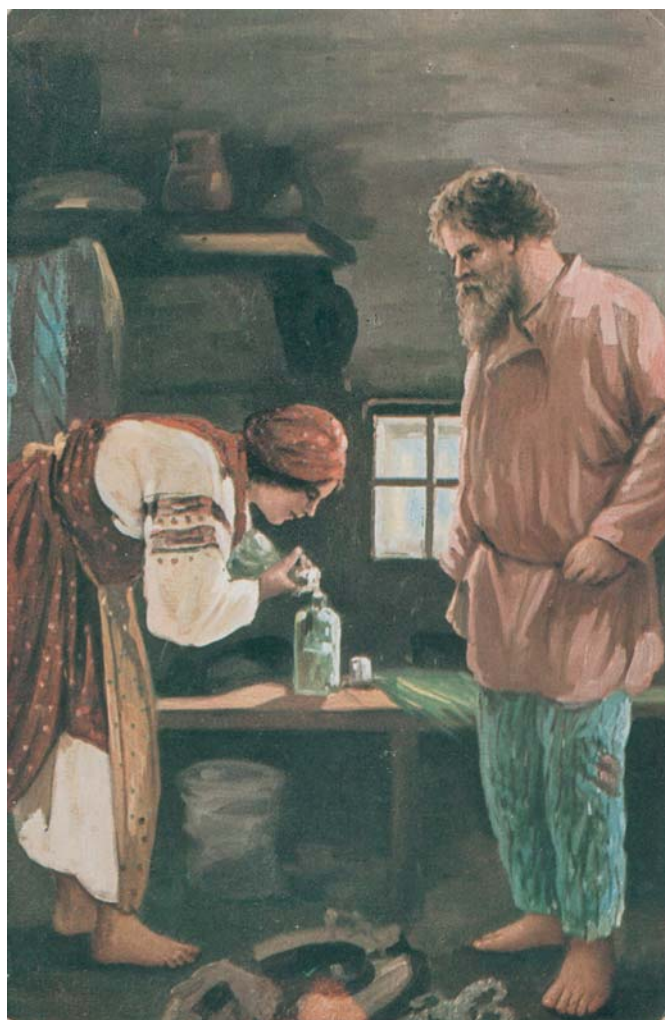
у Росії. Письменник Данило Мордовцев у уста росіянина вклав такі слова: «А вино у них, хохлов, – горелка. Да и правду, братец ты мой, горелка у них, не то, что у нас на Москве, на кружечных дворах – рекой разбавленная. Не водку пьешь, а Москву-реку лакаешь».

Горілки випивалося тоді цілі озера, а браги та меду – річки. Тож Іван Котляревський мав підставу сказати: «Пилась горілка, як вода». Але може тому, що горілка не була міцною, то й пияцтва значного не спостерігалося. Наприклад, автор «Описів Харківського намісництва кінця XVIII ст.» пише: «В вине [ідеться про горілку. – Авт.] предполагается образ дружеского обхождения и угощения, а не единственное намерение пьянства». Цю рису слобожан помічали й дослідник нашого побуту Вадим Пассек, і настоятель Харківської єпархії Філарет Гумілевський. Проте ґрунтовного дослідження пияцтва на Слобожанщині ми не маємо.

Спиртні напої не тільки вживалися у великій кількості, їх продавали в шинках, на ярмарках, возили навіть за межі губернії – у Катеринославське намісництво, Таврію, донські станиці. Прибуток від такого промислу був значним.

Із часом винокуріння набувало все більшого розвитку, удосконалювалася технологія, виникала спеціалізація цього промислу. Створювалися підприємства – ґуральні, з'являлися фахівці цієї справи. Нині існує багато прізвищ людей, які пов'язані з «питною» справою, – Винокур і Винокуров, Пивовар, Хміль, Шинкар і Шинкаренко, Бражник, Калачний, Наливайко та ін.

Відомо також багато сіл, які одержали свої назви від винокурного виробництва,

П'яниця. З листівки початку XX ст.

як, наприклад, Караван – саме так у XVII–XVIII століттях називали винокурні. Більшість винокурень другої половини XVIII століття являли собою дерев'яну комору розміром 10 на 3 сажні, дах якої найчастіше був ґонтовим і мав у висоту один аршин. Димових труб винокурні не мали, для виходу диму нижче гребеня робився проріз. У самій коморі вздовж однієї зі стін установлювалися дерев'яні бродильні чани діаметром один сажень і висотою два

аршини. З іншого боку стояли печі високою 3,5 фути, які мали в основі 6 квадратних футів. Отвір для вкладання дров не мав дверця. У верхній отвір печі встановлювався напівсферичний чавунний котел, верхній край якого виступав над піччю на 7 дюймів. Ширина котла у верхній частині становила 3,5 фути, у глибину він сягав 2,0–2,5 фути. Затір із хліба (товченого зерна) закладали в котел, закривали круглою дерев'яною кришкою, а щілини замазували тістом. У кришці був семидюймовий отвір, куди встановлювали глиняний горщик у вигляді конуса, з якого виходили дві-три трубки 6 дюймів завдовжки і 2,5 дюйма завширшки. Глиняні трубки поступово переходили в мідні, які в похилому вигляді проходили крізь холодильник. Останній являв собою чан з видовбаного дерева (один аршин завширшки й один аршин завглибшки). У жолоб цього чана стікала холодна джерельна вода. На виході з холодильника під мідними трубками встановлювали широкі посудини, у які крапала горілка. Кількість котлів була різною, але здебільшого їх було тричотири. У підлозі також були дерев'яні жолоби, у які скидали барду (залишки затору). Ця барда жолобами спускалася худобі, найчастіше свиням.

Ці досить-таки застарілі винокурні слугували своїм господарям подекуди й у середині XIX століття. Як приклад можна навести декілька винокурень Зміївського повіту, відомих у 1832 році. З понад п'ятдесяти винокурень близько сорока були влаштовані саме так³. На хуторі Максимівському розташовувалася винокурня

дійсного статського радника Степана Євцького. Він купував до 300 пудів хліба за контрактом у старооскільського купецького сина Симонова. Із цього хліба Євцький одержував 1500 відер «гарячого вина». Спадкоємці колезької секретарки Марії Зимовської на виробництво такої самої кількості «гарячого вина» витрачали 380 пудів хліба та 400 возів соломи й бур'яну на топлення печей. У степових повітах Харківської губернії дров'яного лісу не вистачало навіть на опалювання печей у будинках, а не то що на винокурні. Гній, який використовували для опалення, називали тоді «кирпич», оскільки його й формували у вигляді цеглини для зручності транспортування.

Поміщики передових поглядів, особливо ті, хто побував на військовій службі під час Семирічної війни з Пруссією, облаштовували свої винокурні на німецький (пруський) лад. Передусім закуповували мідні котли, переважно англійського виробництва, що давало змогу виробляти до 2500 відер «гарячого вина» на рік з одного такого котла замість 300–400 відер – з чавунного. Термін придатності чавунних котлів становив усього вісім років, тоді як мідні були практично вічними. Печі обов'язково мали димові труби та залізні дверця на топках. Тут же під стелею коптели окости.

Багатому поміщикові нескладно було відшукати серед численних володінь пристойне місце для винокурні десь у лісі, біля хорошого джерела. Нерідко при винокурні влаштовували окремий хутір, мешканці якого займалися тільки винокурінням,

³ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 97. – Од. зб. 42.

одержуючи від власника все необхідне, а також особливу платню, виходячи з кількості виробленого спирту. Саме такий винокурний завод у селі Катеринівці Ізюмського повіту завів собі в 1780 році власник маєтку Куньє колезький асесор Микола Романович Шидловський. Слід зазначити, що в цього власника була також винокурня в дачах села Іванівки того самого повіту, яку він одержав як посаг за дружиною. М. Шидловський переобладнав і цю винокурню, продуктивність якої зросла від 1000 до 7000 відер на рік. Винокурню обслуговували 46 селян чоловічої статі, також переселені поближче до неї разом з родинами. «Гаряче вино» з цих винокурень поміщик продавав казні, а придбавши винокурню у В.А. Зарудного в селі Букіній, постачав горілку й у свої шинки, у тому числі й у маєток Куньє, а також на заїжджий двір при великій дорозі на Ізюм і Слов'янск⁴.

Переважна частина «гарячого вина» вироблялася, звичайно, козаками, підпомічниками, а пізніше військовими обивателями. Але промисловим виробництвом його могли займатися лише ті, хто одержував на це відповідний указ (грамоту). Звичайно, це були передусім представники козацької старшини слобідських полків, які наприкінці XVIII століття були зараховані до дворянського стану. Кожен винокурний завод перебував на обліку в Казенній винокурні, де зберігалися відомості про будівництво заводу, зміни власників і вартості винокурні, кількість котлів та обсяги виробленого «гарячого

вина», а також про те, куди й за якою ціною воно продається. Великою удачею для власника винокурні було одержати ярлик на постачання «гарячого вина» казні. У разі одержання такого ярлика власник мав виробляти вино найвищої якості й у визначений термін постачати певну його кількість у бочках, які вмещували 50 відер, та напівбочках. «Гаряче вино» звозили до Чугуєва, звідки його розподіляли по військових частинах, відправляли до

⁴ ДАХО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Од. зб. 395.

Малоросійські типи. Листівки початку XX ст.

Севастополя й Херсона для потреб російського флоту, а також по казенних кабаках, де продавали нарівні з іншими видами «гарячого вина».

Майстрами з облаштування винокурних заводів були євреї. Управителі маєтків їздили на ярмарки в Полтавську й Чернігівську губернії й там підшукували майстрів із числа міщан повітових міст цих губерній. Ці майстри облаштовували винокурні, навчали кріпаків технології виробництва, іноді залишалися майстрами при великих винокурнях. Так, міщанин міста Полтави Іуда Абрамович Квальвасеров у 1826 році облаштував винокурний завод у маєтку графа Гендрикова у Вовчанському повіті⁵. А міщанин міста Лохвиці Ізраїль Милославський був запрошений майстром на винокурний завод Степана Могилейнова у слободу Великий Істороп. Після введення смуги осілости для євреїв для перебування кожного такого майстра став потрібним особливий дозвіл губернатора, тому їх (майстрів) залишилося небагато. Залучали єврейських майстрів і до налагодження правильної методики продажу «гарячого вина» в хазяйських шинках. Так, міщани міста Зінькова Давид Кабанов і Малей Сахновський торгували в шинках при селі Чупахівці майорші Неплюєвої.

Масштабне винокуріння сприяло й розвитку тваринництва, бо відходи від його виробництва (а потім і від виробництва цукру) – барда – використовувалися для годівлі великої рогатої худоби. Була поширена практика на зиму перево-

дити на гуральні волів, де вони відпочивали, набирали вагу й міцніли.

Українська горілка стала національною ознакою, такою як борщ, вареники й галушки. Мав рацію Микола Гоголь, коли в листі до Михайла Максимовича, запрошуючи його на Україну, намалював таку промовисту картину: «А воздух! А гливы, а рогоз, а подсолнухи! А паслен, а цибуля! А хлебное вино ... тополи, груши, яблоки, сливы, морели, терен, вареники, борщ, лопух! ... это просто роскошь!»

Поширення винокуріння мало й негативні наслідки, бо потребувало велику кількість палива, а це призводило до знищення лісів. Із цього приводу автор «Топографического описания Харьковского наместничества» за 1788 рік писав: «Несравненно большее нестастье постигло те лесные уголья, которые достались в руки владельческим подданным. Отсутственные боярские отчины, подданными черкесами населенные, прежде всех опустошили своими винокурнями как причитавшиеся их помещикам, так принадлежавшие по смежности частным владельцам и казенным селениям... Сии следы и остатки винокурен видны там, как путь саранчи, пожирающей на полях растения. В истребленных сих лесах видно ныне множество дубовых пней, имеющих в диаметре до трех аршин»⁶. З поширенням цукроварень у другій половині ХІХ століття ліси й гаї теж зазнали значних втрат. Хоча, звичайно, коли була проведена Курсько-Харківсько-Азовська залізниця

⁵ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 63. – Од. зб. 235.

⁶ Описи Харківського намісництва кінця ХVІІІ ст. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 31.

(1859 р.), ненажерливі топки потягів також почали «з'їдати» велику кількість дров, та, на щастя, це тривало недовго: незабаром залізниця перейшла на використання кам'яного вугілля.

Горілчані вироби, міцні й не дуже, мають ту властивість, що їх рідко вживають на самоті. Це – напій спілкування. Здавна

них регіонах мають різні назви: у Польщі – це корчма, у середньовічній Європі – таверна, у старій Росії – трактир («Крещенный мир, на каждой станции трактир», як писав Олександр Пушкін), в Англії – паб, у США – салун, а на Слобожанщині – шинок (від нім. слова *шинкен* – пити) або кабак – залежно від симпатій власника.

І.Ю. Рєпін. Вечорниці. Листівка початку ХХ ст. Із зібрання В.П. Титаря

було заведено, що горілку пили в людних місцях, під час спілкування між людьми зав'язувалася бесіда й через деякий час у них виникало відчуття, що зустрілися з давнім товаришем. Питні заклади в різ-

них регіонах мають різні назви: у Польщі – це корчма, у середньовічній Європі – таверна, у старій Росії – трактир («Крещенный мир, на каждой станции трактир», як писав Олександр Пушкін), в Англії – паб, у США – салун, а на Слобожанщині – шинок (від нім. слова *шинкен* – пити) або кабак – залежно від симпатій власника.

англійські паби, які переросли свої функції суто питного закладу і стали справжніми громадськими домами. Там панував особливий світ, це була частка життя англійців. У пабах можна було цілими днями сидіти за кухлем пива, розмовляти, читати й писати, як це часто робили Вільям Шекспір або Джеймс Джойс, навідували

«все побывали тут». Але якщо художня література обминала лихими словами західноєвропейські питні установи, то кабакам і шинкам їх перепадало чимало.

Та повернімося до наших рідних шинків. У старі часи казали, що церква й шинок – серце села. Це були громадські місця, де всі були рівними – у церкві й шинку немає

К.О. Трутовський. Колядки в Малоросії. Листівка початку ХХ ст. Із зібрання В.П. Титаря

паби й Грем Грін та Ернст Хемінгуей. Проте й у Росії шинки й кабаки бували місцем зустрічі представників богеми або творчої інтелігенції – Сергія Єсеніна й Олександра Блока, Миколи Клюєва й Андрія Білого –

пана. Проте вони були такими різними й за архітектурою, оздобленням, і за призначенням, а тому завжди стояли осторонь одне від одного: церква – у центрі села, шинок – на краю. Свідчення

М. Гоголя: «...перед казакми показался шинок, повалившийся на одну сторону, словно баба на пути с веселых крестин» (можливо, саме цей опис надихнув сучасного архітектора побудувати на березі Дінця споруду ресторану «П'яна хата»). До речі, за однією з версій, слово «кабак» походить від нижньонімецького діалекту: Kabascke, Kaback – стара хатина, халупа.

На відміну від питних закладів Заходу, які вже наприкінці XVIII століття набули досить привабливого цивілізованого вигляду, шинки на Слобожанщині ще довго мали такий вигляд, ніби їх лише нещодавно відкрили переселенці. Як правило, це була звичайна хата, а єдиною ознакою того, що це питний заклад, була вивіска з написом «Шинок» або «Корчма», та й то лише якщо він був у місті. У селах же навіть вивісок не було – замість них на довгому дрючку або хворостині гойдалася на мотузці порожня пляшка. Цю ознаку бачимо на картинах і листівках кінця XIX століття. Ця небачена ніде на тодішньому Заході «реклама» привернула увагу славетного слобожанського поета Якова Щоголіва (1823–1898), який у вірші «Шинок» згадує саме цю хворостину з пляшкою:

*Невелику й небагату
Чоловік построїв хату,
Та й поставив у селі,
Коло міста, на шпилі.
Потім він, як в клітці пташку
Над вікном повісив пляшку, –
І, як вітер похитне,
Пляшка візьме та й кивне.*

На цю ж прикмету звернув увагу і слобожанський художник Сергій Васильків-

ський, який написав картину «Біля шинка», котра є немовби ілюстрацією до вірша Якова Щоголіва. На картині зображено селянську хату під соломою, що стоїть край села, на значній відстані від церкви, сонячний день і ту ж таки пляшку на мотузці; на дорозі біля входу до шинку дві жінки, сповнені жіночої гідності, перегородили своїм чоловікам шлях до шинку, а ті, стоячи посеред дороги, обурюються цій забороні.

Та як би там не було, шинки, особливо в сільській місцевості, у часи, коли не було жодних засобів інформації, часто відігравали роль соціальної віддушини: сюди можна було втекти від сварливої жінки, тут можна було поспілкуватися з односельцями, почути новини від подорожніх. Сюди часто заходили сліпі бандуристи, лірники і скрипалі. Шинки були такими собі своєрідними острівцями свободи і громадського життя. Крім того, шинки виконували також і роль маленької крамнички. Усе це дало підставу професору Миколі Сумцову зауважити, що шинок зовсім не був таким уже поганим місцем, як звикли думати.

Шинки, як і винокурні заводи, у XVIII–XIX століттях належали представникам козацької старшини й дворянам. Для облаштування шинку також було необхідно отримати указ (грамоту). Наприклад, у Зміївському повіті Харківської губернії у 1820 році було 97 шинків, які належали приватним власникам і казні. Усі ці заклади були влаштовані в минулому їхніми предками, вихідцями з козацької старшини. Так, шинки у Пришибі, селі Великому та хуторі Балаклеїському були влаштовані в 1707 році сотником Данилом Данилевським на підставі грамоти від 20 січня того

самого року. Шинок у слободі Константи- нівці був улаштований харківським полковником Михайлом Донцом-Захар- жевським на початку XVIII століття⁷. Біль- шість шинків перебували на відкупі, тобто здавалися в оренду відкупнику, у ті роки комерції раднику Кузьмі Кузіну. Перекуп- нику здавалися в оренду насамперед казенні шинки, дохід від яких складав у се- редньому 250–300 руб. на рік.

Шинки та корчми були незмінними су- путниками сільських і міських ярмарків, тут часто розпивали могорич з приводу якоїсь вдалої оборудки, бо, як казали, «без могоричу нема й ділу вінця». Окрім шин- ків, на ярмарках дозволялося влаштовува- ти також виставки з продажу «гарячого

вина», наливок та інших спиртних напоїв. Кількість таких виставок у ярмаркові дні в повітових містах становила в середньо- му 50–70, а в Харкові – до 300.

Ось як описує корчму на ярмарку Дмитро Яворницький: «Трохи далі від лір- ників стоїть весела корчма з відчиненими дверима, її густо і з усіх боків обліпили, як бджоли вулики літнього дня, діди, дядьки та парубки. Із середини її чутно тонкі зву- ки гарної сопілочки й улюбленого україн- цями бубна» («З української старовини»).

Бувало, що, придбавши на ярмарку подарунок жінці або доньці, селянин напивався і пропивав його в шинку, за що отримував стусани від жінки. Цю типову на ярмарку сцену з гумором передав

«Мерзавчики» й чарки з колекції Р.К. Рибальченка

⁷ ДАХО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Од. зб. 393. – Арк. 35–56.

Сцена біля шинку. Листівка початку ХХ ст.

Микола Пимоненко у своїй картині «Ярмарок», а рядки Дмитра Яворницького є ніби коментарем саме до неї: «Люба жіночка» починає підносити своєму «строгому чоловікові» кулаки в спину й у потилицю, і в боки, та чоловік наче й не чує нічого того, що вона йому підносить, буцімто перед ним не жінка, а жалюгідний комар». Зазначимо, що подібного ніде в Росії побачити було неможливо, чоловіки там завжди вважали себе панівною особою. В Україні ж, навпаки, чоловіки часто підкорялися дружині, її моральному впливу. І це було природно ще із часів козаччини, зважаючи на часті військові походи та напіввійськовий побут прикордонних хуторян, коли на тендітних жіночих плечах фактично трималося все

господарство. Про місце української жінки в тодішньому суспільному житті писав і відомий етнограф Павло Чубинський: «Малорусская женщина положительно стоит выше мужчины во всех отношениях. Она при трудных обстоятельствах общественной жизни являлась не раз активным членом общества».

У містах шинки та корчми мали інший вигляд: на фасаді будинку вже була вивіска. Наприкінці ХVІІІ ст. більшість цих закладів були винесені за межі міста, горілка там була дешевою й називалася «дешевкою». Юрми чоловіків у неділю йшли за місто в шинки й там напивалися, про що згадував і старожил Харкова В. Карпов у своїх «Спогадах»⁸.

⁸ Карпов В.Н. Воспоминания. – М.; Л.: Академия, 1933. – С. 321.

У XIX столітті в Російській імперії були введені двоверстні дистанції для обкладення податком шинків та інших питних закладів, що істотно підвищило вартість горілки в закладах, які перебували всередині цих дистанцій. Таких дистанцій було дві: одна обраховувалась від центра міста, друга – від міської межі. Наприклад, у повітовому місті Лебедині у двоверстній дистанції розташовувалося 27 питних домів, з яких у 1810-х роках щорічно збиралося відкупних винних сум близько 17 000 руб. асигнаціями за «гаряче вино», горілку та наливки й лише 350 руб. – за пиво, портер і медовуху. У Харкові ці суми перевищували сотню тисяч рублів асигнаціями. Для кожного повітового та заштатного міста були складені відповідні карти, на яких були відображені дистанції, привілейовані від давніх часів території (за указами імператриці Катерини II), шинки, винокурні, заїжджі двори тощо. До карти додавався детальний опис усіх власників питних домів і винокурень. Подібні карти були необхідні для чиновників питних казенних зборів для того, щоб визначати можливе походження «гарячого вина» тощо.

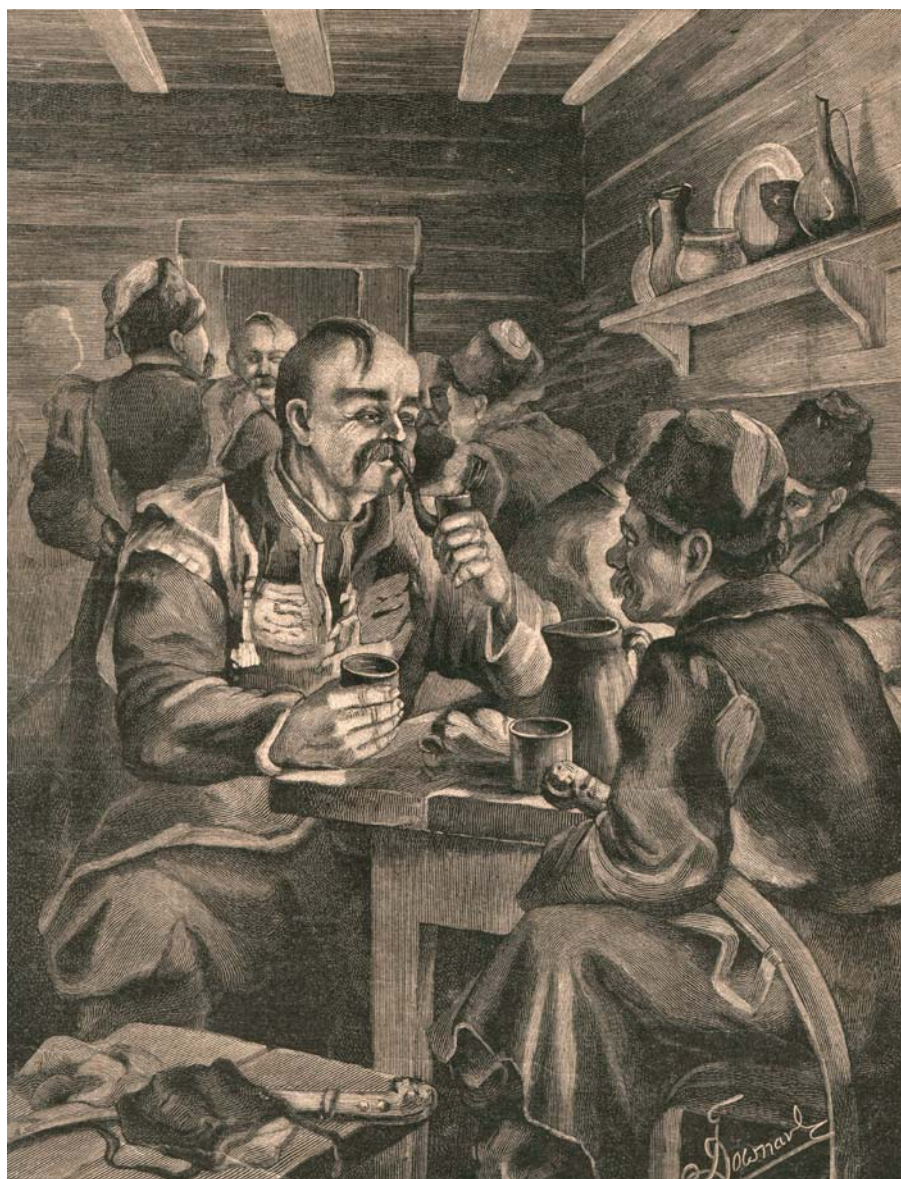
Кожне місто мало на всіх дорогах застави, де кожен, хто ввозив «гаряче вино» для власного домашнього споживання, зобов'язаний був про це заявити, а його ім'я записувалося в особливу відомість. Якщо ж вино не було заявлене, але караульщики його знаходили, то воно вилучалося, на того, хто його ввозив, до якого стану він би не належав, накладався штраф. Усе це впливало з існуючої відкупної системи, оскільки «гаряче вино» на продаж у місто мав ввозити лише відкупник, який платив за це щорічно по сорок і більше тисяч рублів

тільки за привілейовані міста – Харків, Суми, Охтирку, Богодухів, Ізюм і Куп'янськ.

Після скасування відкупної системи тривалий час «гаряче вино» продавалося вільно, і міські й сільські питні дома мали продавати горілку за однією ціною (таксою). У 1840-х роках у кожному шинку обов'язково мала висіти такса на продаж «гарячого вина», із зазначенням вартості «п'яного вина», «трьохпробного вина» та спирту в асигнаціях і сріблі на сім видів об'єму рідини: відро, напіввідро, чверть відра, кварту відра (десяту частину), двадцятку частину відра, п'ятдесятку й соту.

Тут, очевидно, варто зупинитися на основних мірах рідини. У Московському царстві у XVII столітті основною мірою вважалося відро. Об'єм його для того часу точно не встановлений. Воно поділялося на кружки, ковші й чарки. У першій половині XVII століття співвідношення між частинами відра було таким: відро = 12 кружкам = 300 чаркам, кружка = 25 чаркам. У другій половині XVII століття: відро = 10 кружкам = 100 чаркам, або ковшам, кружка = 10 чаркам, або ковшам. Наприкінці XVII століття було зроблено ще одну спробу змінити поділ відра на кружки й чарки: відро = 8 кружкам = 200 чаркам, кружка = 25 чаркам. Цей поділ використовувався при продажу вина. При продажу інших рідких товарів використовувався поділ відра за системою двох або трьох напіввідер, чверті відра, третини відра тощо.

У XVIII столітті існувала певна відмінність у використанні мір рідини залежно від їх характеру. Розрізняли міри рідини для продажу оцту, пива, вина, меду, тобто російських напоїв, і міри рідини для спиртних напоїв іноземного походження.

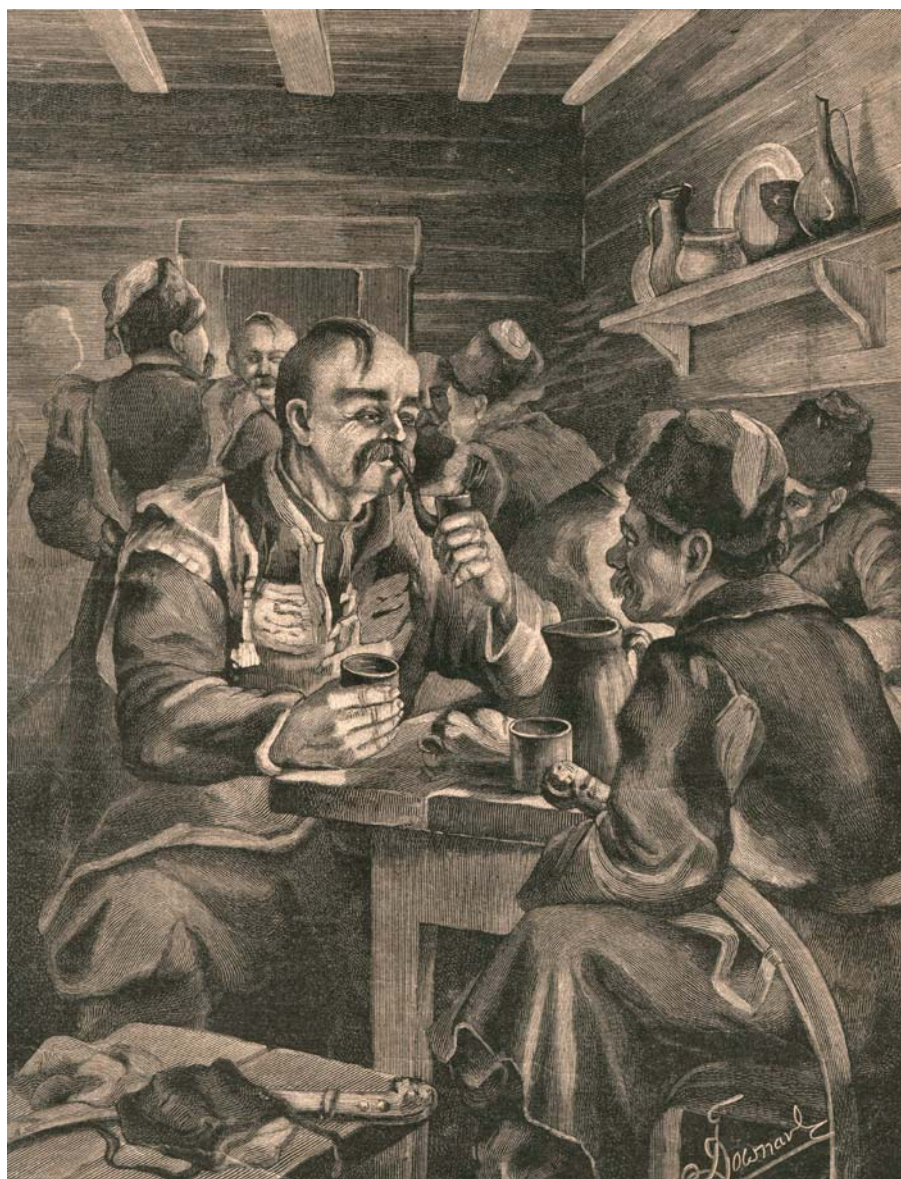

У шинку. Гравюра з малюнка Ф. Запольського-Довнара

Основною мірою рідини залишалося відро, яке дорівнювало 30 фунтам чистої води, або 10 кружкам, або 100 чаркам. При цьому відро вмщувало 12,5 кг води, кружка – 1,5 кг води. Серед мір рідини іноземного походження виокремлювали оксофт (оксофт) = 180 штофам = 60 га-

ленкам, анкерок = 3 відрам, галенок = 3 кружкам, канна = 2 штофам, штоф = 2 пляшкам, пляшка = 2 напівпляшкам. Кружка і штоф були основними мірами при роздрібному продажу вина.

У XIX – на початку XX століття основною мірою рідини також залишалося відро:

У шинку. Гравюра з малюнка Ф. Запольського-Довнара

Основною мірою рідини залишалося відро, яке дорівнювало 30 фунтам чистої води, або 10 кружкам, або 100 чаркам. При цьому відро вмщувало 12,5 кг води, кружка – 1,5 кг води. Серед мір рідини іноземного походження виокремлювали оксофт (оксофт) = 180 штофам = 60 га-

ленкам, анкерок = 3 відрам, галенок = 3 кружкам, канна = 2 штофам, штоф = 2 пляшкам, пляшка = 2 напівпляшкам. Кружка і штоф були основними мірами при роздрібному продажу вина.

У XIX – на початку XX століття основною мірою рідини також залишалося відро:

відро = 4 чвертям = 10 штофам, або кружкам = 20 горілчанам пляшкам = 100 соткам = 200 шкаликам; або ж відро = 4 чвертям = 16 винним пляшкам = 32 напівпляшкам. Найчастіше за цією системою використовувалися відра й пляшки.

У 1850 році Департамент різних податей і зборів запровадив новий вимірвальний прилад для визначення кількості відер у бочках «хлібного вина» – рундштук. Вважалося, що цим приладом буде зручніше користуватися власникам винокурень, питних закладів і погребів. Але вже в січні 1851 року предводитель дворянства Куп'янського повіту Клепацький доповідав харківському губернаторові, що незрозуміло, чи показує рундштук приблизну кількість відер чи точну, бо нарізка на бочках могла бути в 40 відер, а показати він міг 45. Клепацький побоювався, що могли виникати численні суперечки з цього приводу. Харківська казенна палата відповідала в роз'ясненні, що вже надісланий зразок настанови для використання рундштука й у лютому вона буде передана для тиражування до губернської друкарні⁹.

Поряд з горілкою в шинках продавали й закуску: варені яйця, рибу, солоних оселедців, сало, раків, сир, сметану, хліб. А там, де питні доми розташовувалися поблизу великих доріг, подавали не лише закуску, а й серйозніші страви, пекли пироги, растегаї, кулебяки, готували печеню, подавали копчені окости, шинку, ковбаси, солоні гриби тощо.

Інтер'єр шинків був різним залежно від будівлі, смаків та й охайності самого

шинкаря. Наприкінці XVIII – на початку XX століття на Лівобережжі шинки являли собою здебільшого велику кімнату на 10–15 осіб, де були довгий стіл (столики) з лавами по боках, шинквас, за яким стояв шинкар, полиця з пляшками. Тут стояли невеличка діжечка з горілкою і трохи більша – з пивом. Пиво черпали поставцем, а горілку – чаркою. Пізніше горілку почали наливати у графин, з якого й розливали її відвідувачам. Стіни шинку іноді прикрашали лубочними картинками з притаманними їм гумором. Популярними були «Козак, когда не пьет, то блох бьет» або «Козак тоді п'є, коли діла нема, а росіянин – коли діла повна пазуха». Майстерно й із гумором змалював шинок у Липцях, на кордоні з Росією, Григорій Квітка-Основ'яненко в оповіданні «Салдацький патрет».

У пореформений час, коли пересування людей значно зросло, звичайні шинки почали розвиватися, з'являлися нові прибудови, і колись невиразний шинок перетворювався на заїжджий двір. Узагалі, соціальні зміни – це ґрунт, на якому рясно зростали шинки, особливо коли вони мали вигідне розташування: на перехрестях великих шляхів, біля поштових станцій, містків, біля в'їзду у великі слободи й міста. У шинку можна було обігрітися від холоду, відпочити, переночувати, а також випити й закусити. Хурщики й чумаки мали можливість надати відпочинок коням, волам, нагодувати й напоїти їх, бо на заїжджих дворах уже існували стайні. Була там і кузня, де можна було підкувати коня і здійснити

⁹ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 164. – Од. зб. 52.

поточний ремонт підводи або екіпажа. Заїжджий двір мав уже міцний паркан з воротами, які замикалися на ніч, і сторожа. Такий заїжджий двір реалістично зобразив художник Сергій Світославський.

У більшій частині шинків, де можна було зупинитися на нічліг, особливо в повітових містах, Харкові та великих слободах, були й повії. Вартість їх на початку XIX

століття не перевищувала 10 копійок, поступово ця платня підвищувалася й наприкінці XIX століття досягла 1 руб. Незважаючи на боротьбу з пов'ями, або, як їх ще називали, «розтрусками», поліції ніяк не вдавалося зупинити проституції. У 1810-ті роки повії із шинків навколишніх приміських слобід заповнювали Харків під час ярмарків, пропонуючи свої послуги приїжджим.

Штоф, чверть і чарка з колекції Р.К. Рибальченка

Шинок. Малюнок невідомого художника. Літографія О. Морозова. 1857 р.

Особливо багато їх стікалося на літні військові табірні збори в Чугуїв та околиці. У 1860-х роках у геометричній прогресії почала зростати кількість венеричних хворих серед військових команд у Харкові й Чугуєві, так що довелося заборонити нижнім чинам залишати казарми в нічний час, оскільки солдати проводили ночі в шинках. У ті ж роки в кожному шинку можна було зустріти понад десяток «розтрусок».

До середини ХІХ століття в Харкові на вулиці Рибній і ще кількох вулицях Подолу розміщувалося до двох десятків заїжджих дворів. Їхнє розташування було пов'язане з наявністю дороги на Москву. У них також продавали напої, але головним завданням цих заїжджих дворів було все ж таки надання ночівлі для приїжджих.

У 1850-ті роки заїжджі двори були виведені за міські межі.

У 1880-ті роки губернське земство почало поступову боротьбу з пияцтвом. Особливо це стало помітно, коли на посаду голови харківського губернського земства обрали Єгора Степановича Гордієнка. За даними статистики, у ці роки на кожного споживача напоїв припадало по 1,2 відра безводного спирту, а на кожного мешканця губернії – по 0,4 відра безводного спирту. Тоді двомільйонне населення Харківської губернії пропивало майже 12 мільйонів рублів на рік, тобто по 30 руб. на одну середню родину з п'яти осіб. Як неодноразово зазначалося у звітах, мужики не п'ють цю кількість, розділивши її на весь рік, а випивають тижневу норму за один

М.С. Самокиш. Запорожці біля корчми

день. На одне весілля в селі не вистачало й 10 відер «гарячого вина», оскільки, за традиціями того часу, пили цілий тиждень. А якщо в селі відбувалося декілька весіль, як це зазвичай бувало напередодні різдвяного посту, то три тижні все село «не просихало». Пропивали як мінімум 60 руб. на одне весілля, що дорівнювало вартості посагу нареченої. Слід іще зазначити, що це удвічі більше за вартість усіх існуючих податків селянської родини. Яке б не було свято чи важлива подія, пили горілку: чи народилося дитя, чи одружився парубок, чи хтось помер, чи захворів – знову ж таки, лікувалися горілкою. Те саме стосувалося будь-якої комерційної операції (купівлі чи продажу), а також сварки чи миру, радості чи горя – усе відзначалося лише через горілку.

Саме в цей час шинок став центром села для мужиків: він був і біржею, і клубом, і судилищем, і школою, й адміністративним центром. А якщо шинкар був ще й євреєм, то шинок був ще і банком, де надавалися позики грошима чи горілкою; тут брали під заставу все, що міг мати селянин: інвентар, одяг, хліб наявний і з майбутнього врожаю, не кажучи вже про крадене. Будь-який шинок – це школа життя, добра чи погана, але сюди приходили починаючи з десяти років і до глибокої старості. Саме з нього «вихованці» потрапляли до «вищих освітніх закладів» – тюрем та арештантських рот.

Станом на 1885 рік у Харківській губернії було понад 4000 шинків і питних закладів. А в кожному з них було принаймні двоє п'яниць, а це 8 000 осіб! Усі

Казенна винна лавка. Початок XX ст.

громадські заходи на селі відбувалися за участю горілки, за визначенням того часу, на волосних сходках за кварту горілки продавалася совість. Мирові судді та окружні суди зав'язли в розгляді кримінальних справ: убивств, бійок, крадіжок, грабежів, підпалів – усе це відбувалося під впливом горілки або заради неї. Понад 80% смертей на селі також ставалися з вини горілки: люди вішалися, топилися, замерзали або помирали від надмірного пияцтва. Жодна епідемія не забирала такої кількості життів. У ті роки пили здебільшого бідні селяни, або, кажучи народною мовою, «пияцтво і злидні йшли рука в руку», об'єднуючи

причину й наслідок. І всі ці біди Слобідської України спричинялися одним – привілейованістю цього регіону з погляду винокуріння. Саме тут найбільше виробляли «гарячого вина», тут найбільше його й споживали.

Споживанню «гарячого вина» сприяли і свята, яких у Російській імперії було 61 день, якщо ж додати до них 53 неділі, одержимо 104 свята на рік. А якщо додати ще й місцеві свята, то вийде, що майже третину року селяни й робітники в містах і селах змушені були не працювати, а пропивати в шинках і питних закладах нажиті. У дореволюційні роки кожен робітник чи селянин втрачав від свят не менше 30 руб.

Казенний питний дім. Початок ХХ ст.

на рік, а в 1910-ті роки й того більше. Вважалося, що у свята працювати ніяк не можна, інакше тебе вразить блискавка, трапиться пожежа, падіж худоби чи інше нещастя. Багато західних фірм, які спочатку бажали побудувати свої заводи в Харкові, відмовилися від цього через те, що існувало дуже багато прогульних днів, що жодного заводчика не могло влаштувати.

Шинкар, шинкарка. Варто одразу зазначити, що шинкарство, дрібна комерція не були генетично властиві українцям: сидіти в тісній корчмі чи в шинку й рахувати при свічках копійки – це було не для їхньої широкої натури. Їх вабили чумацт-

во, степ, хліборобство, тобто безкрайні поля, відчуття землі, п'яного повітря, простору. Тому українці, особливо на Правобережжі, без опору поступилися цією справою євреям-шинкарям (нагадаємо, що в 1765–1863 рр. в Росії існувала відкупна, тобто орендна, система в державній політиці щодо алкогольних напоїв). А потім вони ж і скаржилися на цих самих орендарів-шинкарів, що вони обдирають їх. Наприклад, у піснях, зібраних Павлом Чубинським, є свідчення про те, що шинкар-єврей забирав лопату в чоловіка, який заборгував йому ложку, і проганяв цього п'яницю, який не мав грошей.

Часто на шинкареві, особливо коли він служив у шинку, який належав відкупнику, лежала також відповідальність за незаконний продаж напоїв у казенних поселеннях, де мешкали великоросійські однодворці, які не користувалися правами вільного

винокуріння й, відповідно, не мали можливості ані виробляти, ані продавати «гаряче вино» у своїх поселеннях. Такий шинкар був змушений писати донесення повіреному питних зборів, відкупнику, до повітового земського суду чи капітану-

Старовинна пляшечка та чарка з колекції Р.К. Рибальченка

ісправнику, а іноді й самостійно відбирати «гаряче вино» незаконного походження. Не дивно, що місцеві люди не хотіли служити в таких шинках, а шинкарями ставали здебільшого приїжджі євреї, які не раз страждали не лише від місцевого населення, а навіть і від волосного начальства. Так, Гершко Лебович, який був сидільцем (шинкарем) у селі Тройчатому (слобода Єфремівка), у квітні 1806 року був заарештований десятником Верхоберецького волосного правління й утримувався під вартою в збірній хаті із залізом на ногах три дні. І такі випадки мали місце повсюдно, де сиділець ревно виконував свої обов'язки¹⁰.

На Лівобережжі України в піснях і літературі майже відсутнє відверто негативне ставлення до шинкаря, хоча й особливої шани до нього не було. Бувало, що шинкарі на відкупі багатіли, склали значні капітали, а потім, займаючись благодійництвом, допомагали збіднілому люду. Гарним прикладом цього був харківський Козьма Кузін, який позичав людям гроші і... забував борг, дарував на свята стороннім шапки й кожухи, побудував у Харкові багато будинків та інших споруд, які й досі мають пов'язані з ним назви (Кузінський міст, Суздальські ряди).

Яскравий портрет шинкаря залишив нам знавець народного побуту Іван Нечуй-Левицький у романі «Хмари»: «З кімнати вийшов шинкар. Він був рудий, аж червоний. Жорстке, як дріт, волосся на голові позакручувалось густими кучерями. Чорна ярмулка ледве держалась на

кучерях, як на пружинах. Чорні очі горіли як вогонь, бігали, вертілись, як вертівся й сам Давид. Він говорив по-українськи, не шепелявив, говорив часто народною мовою, навіть з народним жартом, з сіллю народної мови. Давид неначе грав роль мужика, зачіпаючи селян.

– Пиймо горілку, поки живі, бо помремо, то вже не будемо пити! – сказав Давид, соваючись до людей, як оса. – З мого шинку беруть і до попа, і до пана, і до голови, і вчитель тут хилить. Проти Давидової горілки нема тут ні в одному шинку. Ну, дядьки, я вас почастую! Чи наливати?

– Та наливай, та тільки відчепись к бісовому батькові!»

Якщо шинкар виступає в літературі просто як персонаж, то інша річ – шинкарка. Це була або дружина шинкаря, або його донька, або найнята робітниця. Здавна було помічено, що молода, вродлива, весела й жартівлива жінка приваблювала до шинку чоловіків. У зібраних Павлом Чубинським народних піснях шинкарка виступала у привабливих барвах, але вона «довіряє на сто, а нараховує на двісті карбованців». Відлуння такого ставлення до шинкарки знаходимо й у творах Григорія Квітки-Основ'яненка:

*Там горілка є і пиво
І шинкарка чорнобрива,
Шинкарочка почастує,
Шинкарочка поцілує.
На шинкарку подивився
Шинкарочка наливає,
Шинкарочка, знай моргає.*

(«Сватання на Гончарівці»)

¹⁰ ДАХО. – Ф. 194. – Оп. 1. – Оп. зб. 22. – Арк. 36.

Вилучені міліцією самогонні апарати. 1923 р. Харківська губернія

Культура споживання алкогольних напоїв (головним чином вина) як частина побутової культури знайшла своє відображення в живописі (голландська школа) і художній літературі. Ця тема була присутньою в російській літературі впродовж усього XIX та початку XX століття. Про це можна написати ціле дослідження, але обмежимося лише двома письменниками.

Микола Гоголь, «Старосвітські поміщики»: «За час до обіда Афанасій Іванович закусував снова, выпивал старинную серебряную чарку водки, заедал грибочками, разными сушеными рыбками и прочим».

А ось такий суто горілчаний натюрморт, образний і художній, залишив нам Іван Нечуй-Левицький: «Перед пан-отцями, на столі, закритому червоною

скатертиною, між двома свічками, стояв повний графин горілки. Проміння од свічок пронизувало пляшку з обох боків, вигравало в жовтій, як сльоза, горілці, заправленій пахучим корінням, бодяном та гвоздичками, блищали веселими іскрами на різній затичці, на чистих, прозорих боках графина».

Важко утриматися від спокуси навести ще один надзвичайно смачний вислів цього ж автора з повісті «Кайдашева сім'я»: «Хазяїн черпнув з діжки бокату пляшку горілки і підставив на стіл. У горілці плавав червоний стручок перчини, наче тільки вирваний на городі, Кайдаш глянув на перець, і в його слинки потекли».

Цікаво, що горілка, настояна на перці, не втратила своєї популярності й нині.

Вона вийшла далеко за межі України і стала своєрідним національним символом – славетна «Горілка з перцем». Можливо, це єдиний горілчаний виріб, де використовуються не екстракти, а натуральний перець, уміщений у кожную пляшку.

Наприкінці XVIII і майже впродовж усього XIX століття була поширена практика готувати настойки, використовуючи для цього різні пахучі рослини та їхні коріння, які до того ж мали й лікувальні властивості. Це були ніби шляхетні напої, і ставили їх на стіл лише з нагоди якоїсь урочистої події або свята, тож не дивно, що жінки часто ховали їх подалі від чоловіків. А для широкого вжитку готували здебільшого «варенуху» та «запіканку», але поступово ці напої чомусь помандрували із селянської хати до підпанків.

І знову повернімося до Миколи Гоголя, який вустами Пульхерії Іванівни розповідав: «Вот эта, – говорила она, снимая пробку с графина, – водка, настоящая на дереве и шалфее. Если у кого болят лопатки или поясница, то очень помогает. Вот эта на золототысячнике: если в ушах звенит и по лицу лишаи делаются, то очень помогает. А вот эта – перегнанная из персиковой косточки: вот возьмите рюмку, какой прекрасный запах. Если как-нибудь, вставая с кровати, ударится кто об угол шкапа или стола и набезит на лбу гуля, то стоит только одну рюмочку выпить перед обедом – и все как рукой снимет, и в ту же минуту все пройдет, как будто вовсе не бывало».

Справді, ми не п'ємо, а лікуємось.

А ось уже цитована «Енеїда» Івана Котляревського:

Знищення самогонного апарата в Дергачах.
1964 р.

*Третьопробну, перегінну,
Настояну на бодяні;
І з ганусом, і до калгану,
В ній був і перець, і шафран.*

В іншому місці:

*Пили сикизку, деренівку,
Що то айовкою зовуть.*

Після 1917 року було вже не до настоек. Це тривало аж до 1960-х років. Російський письменник Володимир Солоухін у творі «Третья охота» писав, що в Москві знали тільки одну родину, де можна було скуштувати різні настойки. Лише тепер цей утрачена елемент побутової культури починає оживати: достатньо піти на Благовіщенський ринок, уряди, де продають лікарські рослини, і вам запропонують понад 20 рослин і їхніх коренів, які можуть бути компонентами для смачних настоек.

Горілка («хлібне вино», водка) на терені Російської імперії постійно вдосконалювалася. Цей процес відбувався в площині підвищення якості очищення й поліпшення смаку, але державного стандарту на цей продукт не існувало, виробники встановлювали концентрацію спирту лише умовно, що призводило до різних зловживань.

Розв'язанням проблеми встановлення стандарту для спиртних напоїв зайнявся відомий учений-хімік Дмитро Менделєєв, який провів спеціальні дослідження в цій галузі. Цій темі навіть була присвячена його дисертація. Зрештою Д. Менделєєв довів, що концентрація спирту в напоях для вживання не повинна перевищувати 40°. У цьому разі напій стає однорідним, виділяється найбільше тепла, проявляються смакові якості й він менше обпікає шлунок. Ці висновки вченого втілилися в законі, згідно з яким з 1884 року було встановлено монопольне виготовлення горілки 40°, а «менделєєвський» варіант горілки в 1894 році запатентований урядом Росії як «Московская особенная» (згодом – «Особая»).

У межах 40° виготовлялися різні сорти горілок з привабливими назвами – до 40 найменувань. Наприклад, «Малиновка», «Перцовка», «Светлана», «Грешница», «Суворовская». Були й наші, традиційні назви – «Хлібне вино», «Сивуха», «Горілка», але вже значно вищої якості. Виникли фірми, продукція яких стала всесвітньо відомою, – «Смирнов», «Шустов». До речі, «смирновская водка» й досі є однією

з найкращих горілок у США.

За радянської влади питні заклади називалася за номерами, наприклад, винна лавка № 44 у слободі Верхній Бишкин у 1920-ті роки за чотири місяці продавала 414 відер «гарячого вина» на суму приблизно 11 000 руб.¹¹ У той самий час роздрібна винна лавка № 66 районного центру Олексіївки продавала за чотири місяці вина з посудом на 55 000 руб. Як бачимо, не змінювалися ані обсяги, ані тара, ані назви, ані одиниці об'єму.

З початку 1930-х років було налагоджено державне виробництво горілки, і тоді вперше й востаннє згадали про наш національний міцний напій – «хлібне вино». Мені вдалося бачити чверть з білого скла з етикеткою такого змісту: «УСРР, Центрспирт. Хлібне вино. 1/4 відра, міцність 40°. Ціна 7 крб. 50 коп. Разом 7 крб. 90 коп.».

Перед війною й майже до кінця 1970-х років найпопулярнішою була горілка «Московская особая», аж доки на зміну їй не прийшла «Столичная» (на початку 1960-х років). Справжній «золотий час» горілки настав після війни, коли за державної монополії горілку продавали всюди й на розлив. Державі потрібні були кошти на відбудову народного господарства. Виникла ціла мережа питних закладів, які мали досить невинні назви: «Чайная», «Пиво-води», «Пивная», «Буфет», «Закусочная» тощо, проте у яких багато чого було від традиційних шинків. У невеликих, погано освітлених приміщеннях стояли столики, за якими сиділи відвідувачі.

¹¹ ДАХО. – Ф. Р1573. – Оп. 1. – Од. зб. 62. – Арк. 305.

Біля прилавка була дерев'яна діжка з пивом, тиск у якій створювався автомобільним насосом. Пиво наповнювало бокаті скляні кухлі, над якими нависала пухнаста піна, воно було живе, смачне й легке, а розпивання його стало майже ритуалом. Тут можна було замовити прості й смачні закуски: м'ясо, яке смажилося на великих сковородах, яєчню, картоплю, ковбасу та сир. Ці «розпивочні» відкривалися рано, саме тоді, коли робітники йшли на роботу, а наприкінці дня ці заклади були переповнені, тут стояв кандиль і були сп'янілі, – усе як у шинку!

Навколишнім мешканцям, особливо жінкам, не могли подобатися ці «гадючки», і вони часто писали скарги до партійних і радянських органів з вимогами їх закрити. Це збіглося з намірами Микити Хрущова перебудувати громадські місця на більш сучасні і привабливі. Почали з'являтися установи типу «бістро» – стоячі кафе, кав'ярні-читальні, але вони не прижилися.

У роки правління М. Хрущова були досить поширені застілля. На державному рівні гучно відзначали різноманітні події. Мабуть, найграндіозніший банкет відбувся 1957 року в Тайницькому саду на честь закінчення Всесвітнього фестивалю молоді в Москві. Тоді під відкритим небом були накриті столи з горілкою та закускою на 100 гостей. У кінці столу сиділи Микита Хрущов, Микола Булганін, Катерина Фурцева, Георгій Жуков. Офіціанти стежили, щоб не було безладу, і все доливали напої й підносили закуски. Пир Балтазара не йшов у жодне порівняння з цим банкетом!

А наступного року заборонили продаж горілки на розлив у їдальнях, закусочних

та інших дешевих закладах мережі громадського харчування.

У роки правління Леоніда Брежнєва питні заклади майже зовсім зникли, і звичайні їдальні перетворювалися де-факто на «розпивочні», де відвідувачі розливали горілку під столом і пили нишком. А часи горбачовської «боротьби з алкоголізмом» узагалі обійдемо мовчанням.

У незалежній Україні горілчана промисловість перестала бути монополією держави, а горілку з метою реклами почали називати етнографічними назвами, здатними збудити ностальгійні почуття – «Шинок», «Козацька», «Хортиця», «Первак» тощо. Питні заклади нині часто оздоблюють у стилі «ретро», іноді наповнюючи їх старими й рідкісними речами, як, наприклад, ресторан «Пушка» на вулиці Пушкінській. Та все ж інтер'єр справжнього шинку поки що не відтворений. А наш національний шинок міг би стати символом, не гіршим за англійський паб.

Може здатися, що цей нарис – якась ода горілці й шинкам. Та це не так. Як ми вже зазначали, ці елементи – частина побутової культури народу. Ані сама горілка, ані шинки не винні в тому, що є люди, які не здатні користуватися ними. Як казав Максим Горький: «Все в людині, і все від людини». Безперечно, що шинки й горілка часто провокують людей, яким іноді не вистачає «гальм» і здорового глузду, на дії, несумісні з ім'ям Людини. Не слід забувати й пушкінської констатації, що «нас безпрестанно змей зовет». На тлі надмірного споживання алкоголю сталося чимало трагедій, вилито багато сліз. Тому треба постійно думати і стежити за

собою, бо якщо трохи розслабитися, то диявол тут як тут.

Вирішення проблеми зловживання алкоголем не в «міцному кулаці», не в «сухому» законі, а в підвищенні загальної культури, культури пиття, підвищенні добробуту. Горілчані вироби завжди потребують

саморегулювання та регулювання з боку держави.

Отож, пийте, та не забувайте формули: «де, коли, скільки, з ким», бо нехтування хоч однією із цих вимог може призвести до неминучої біди.

Штоф та чарки з колекції Р.К. Рибальченка

ПРО АВТОРІВ

Рибальченко Ростислав Кирилович

Корінний мешканець Малої Данилівки, юрист, художник, краєзнавець, етнограф, фотограф-аматор, письменник, автор численних статей. У районній газеті «Вісті Дергачівщини» публікує свої статті, присвячені історії Харківського землеробського училища й Малої Данилівки. Щиро закоханий у рідний край та історію Слобідської України. На власному подвір'ї створив етнографічний музей, присвячений слобожанському побуту.

Наслідком багаторічної пошукової роботи, зборів інтерв'ю та спогадів, вивчення природи та історії стали його книжки: «Харківська культурна еміграція 1942–1943 років», «Підкови на снігу», «Край любимый. Малая Даниловка».

Парамонов Андрій Федорович

Народився 12 вересня 1969 р. в селі Олексіївці Первомайського району Харківської області. Батько Федір Петрович – інженер-перекладач, мати Світлана Дмитрівна – бібліотекар. У 1993 р. закінчив Санкт-Петербурзький аграрний державний університет за спеціальністю ґрунтознавство. Працював у приватній фірмі, яка обслуговувала фермерів, садоводів і городників. Із квітня 1995 р. по серпень 1998 р. – на Первомайській приватній телекомпанії «Горизонт».

Із червня 1999 р. почав дослідження у Державному архіві Харківської області. Із жовтня 2002 р. – засновник Харківського приватного музею міської садиби з наукової роботи. З 2005 р. – директор музею. Засновник серії книг «Старожитності Первомайщини», «Православні храми Слобідської України».

Автор 10 книг і 183 статей з історії Харківської губернії. 5 персональних фотовиставок, присвячених садибам Харківської губернії.

Одружений, сини Гліб (15 років) та Арсеній (1 рік).

ЗМІСТ

<i>Ігор Лосієвський. Замість передмови</i>	3
Слобожанські хутори	5
Слобожанські млини	29
Вітряки на Слобожанщині	51
Шинки та напої Слобожанщини (<i>незаангажований погляд</i>)	69
Про авторів	103

Літературно-художнє видання

**Парамонов Андрій Федорович,
Рибальченко Ростислав Кирилович**

Хутори, млини, вітряки, шинки Слобожанщини

Редактор Таміла Бондаренко
Художній редактор Ірина Пилипенко
Технічний редактор Ірина Риндюк
Коректор Олександра Шелудченко

Підп. до друку 16.04.2007. Формат 60x84/8.
Папір офс. Друк офс. Гарнітура SchoolBook.
Ум. друк. арк. 13,0. Обл.-вид. арк. 9,2.
Замовл. № 0416-07.

ТОВ «Видавничий дім «Стилос»
04080, Київ–80, вул. Оленівська, 8, к. 2. Тел.: (044) 467-53-50, 467-53-20
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 1465 від 13.08.2003 р.)

Надруковано ТОВ «Поліграфічний центр «Фоліант»
04176, Київ–176, вул. Електриків, 26. Тел.: (044) 467-53-50, 425-30-01
Свідоцтво Держкомінформу України (серія ДК № 149 від 16.08.2000 р.)